

**ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ
ОЛИЙ ВА ЎРТА МАХСУС ТАЪЛИМ ВАЗИРЛИГИ**

ТОШКЕНТ ДАВЛАТ ИҚТИСОДИЁТ УНИВЕРСИТЕТИ

“МОЛИЯВИЙ ВА БОШКАРУВ ТАҲЛИЛИ”

Тошкент – 2005

© Шоалимов А.Х., Тожибоева Ш.А. “Бошқарув таҳлили”. Ўқув қўлланма.

Такризчилар:

1. Файзиёв Б. В. и.ф.н., “Аудит” кафедраси доценти, ТДИУ
2. Ибрагимов А. и.ф.д., проф. Ўзбекистон Республикаси Банк-молия Академияси “Бухгалтерия ҳисоби, таҳлил ва аудит” кафедраси мудири.

МУНДАРИЖА

	бет
Кириш.....	6
1-мавзу. Иктисодий таҳлилининг назарий асослари.....	8
1.1. Иктисодий таҳлилининг илмий асослари.....	8
1.2. Иктисодий таҳлилининг предмети, вазифалари ва мазмуни.....	12
1.3. Иктисодий таҳлилининг методи ва махсус усуллари....	15
1.4. Иктисодий таҳлилининг маълумотлар билан таъминланиши.....	28
1.6. Иктисодий таҳлилни ташкил этиш.....	30
Таянч иборалар.....	42
Назорат саволлари.....	43
2-мавзу. Маҳсулотни ишлаб чиқариш ва сотиш таҳлили	48
2.1. Маҳсулотни ишлаб чиқариш ва уни сотишда таҳлилнинг вазифалари.....	48
2.2. Маҳсулот ишлаб чиқариш ва уни сотиш кўрсаткичларига умумий таъриф.....	50
2.3. Тузилган шартнома мажбурияти асосида маҳсулотни етказиб бериш бўйича сотиш режасининг бажарилишини таҳлил қилиш.....	52
2.4. Маҳсулотни сотиш бўйича бизнес-режанинг бажарилишига таъсир қилувчи омилларни таҳлил қилиш.....	54
2.5. Хўжалик шартномалари асосида ассортимент бўйича бизнес-режанинг бажарилишини таҳлил қилиш.....	57
2.6. Ишлаб чиқарилган маҳсулот сифатини таҳлил қилиш..	61
2.7. Маҳсулотни бир маромда ишлаб чиқаришни таҳлил қилиш.....	67
2.8. Ишлаб чиқариш дастурининг бажарилишига таъсир қилувчи омилларни туркумлаш ва уларга қисқача таъриф.....	69
Таянч иборалар.....	71
Назорат саволлари.....	71
3-мавзу. Меҳнат ресурсларидан фойдаланиш ва меҳнат хаки фонди таҳлили	77
3.1. Корхоналарнинг меҳнат омилларини таҳлил қилишнинг	

	аҳамияти ва вазифалари.....	77
3.2.	Корхоналарнинг ишчи кучи билан таъминланган-лигини таҳлил қилиш. Ишловчиларнинг сони ва уларнинг таркиби.....	78
3.3.	Меҳнат унумдорлиги даражасини таҳлил қилиш.....	80
3.4.	Иш вақтидан оқилона фойдаланишни таҳлил қилиш. Ишчи кучидан вақт бўйича фойдаланиш (иш вақти фонди ва ишчиларнинг иш билан банд бўлиш жадаллиги).....	86
3.5.	Маҳсулот ишлаб чиқариш ҳажмига таъсир килувчи меҳнат омилларини таҳлил қилиш.....	88
3.6.	Меҳнатга ҳақ тўлаш фондидан фойдаланишни таҳлил қилиш.....	91
	Таянч иборалар.....	95
	Назорат саволлари.....	95
4-мавзу.	Асосий фондларнинг таркиби, ҳаракати ва улардан самарали фойдаланишни таҳлили	108
4.1.	Асосий фондларнинг таркиби, тузилиши ва ҳаракати..	108
4.2.	Асосий фондларнинг техник ҳолатини таҳлил қилиш..	112
4.3.	Асосий фондлардан самарали фойдаланишни таҳлил қилиш.....	116
4.4.	Ишлаб чиқариш асбоб-ускуналаридан фойдаланишни таҳлил қилиш.....	118
	Таянч иборалар.....	121
	Назорат саволлари.....	121
5-мавзу.	Моддий ресурслар билан таъминланиши ва улардан фойдаланиш таҳлили	127
5.1.	Материал сарфини камайтиришнинг халқ хўжалигидаги аҳамияти.....	127
5.2.	Моддий-техникавий таъминот бўйича бизнес-режанинг бажарилишини таҳлил қилиш.....	129
5.2.	Ишлаб чиқаришда материаллардан фойдаланишни таҳлил қилиш.....	130
5.4.	Маҳсулот ишлаб чиқаришни ошириш бўйича йиғма резервларни аниқлаш.....	133
	Таянч иборалар.....	133
	Назорат саволлари.....	134
	Фойдаланилган адабиётлар	136

Кириш

Ўзбекистон Республикасида иқтисодий эркинлаштириш ва иқтисодий ислохотларни чуқурлаштириш босқичидаги энг долзарб масалалардан бири - режали иқтисодий шароитида шаклланган иқтисодий таҳлил усуллари мазмун жиҳатдан янгилаш ҳисобланади. Булар жумласига иқтисодий таҳлили ҳам киради. Жаҳон тажрибасига кўра хўжалик фаолиятининг иқтисодий таҳлили икки турга бўлинган. Биринчиси бошқарув таҳлили, иккинчиси эса, молиявий таҳлилдир.

Иқтисодий таҳлили корхоналарнинг хўжалик фаолиятини назорат ва раҳбарлик қилиш, тижорат ҳисобини мустаҳкамлаш, корхоналар ўз - ўзини тўла маблағ билан таъминлаш асосида энг замонавий хўжалик механизмини вужудга келтириш, иқтисодий тежамни ўтказиш, техника тараққиётини янада жадаллаштириш, илғор хорижий тажрибаларни тарқатиш, иш фаолиятида мавжуд бўлган камчиликларга барҳам бериш ва ички хўжалик резервларини аниқлашда ўта муҳим дастак сифатида қўлланилади. Шу сабабли корхоналарнинг хўжалик фаолиятини таҳлил қилиш усуллари чуқур ва ҳар томонлама яхши билиш нафақат иқтисодий олий ўқув юртлари талабалари ва хўжалик ходимлари, балки барча ижтимоий ташкилотларнинг ходимлари учун ҳам зарурдир.

Мазкур ишда бошқарув таҳлили ҳамда молиявий таҳлилнинг назарий асослари атрофлича ёритилган. Хусусан, бозор иқтисодиётида бошқарув ва молиявий таҳлилнинг тутган роли, ўрни ва вазифалари, предмети, услубияти, усуллари, уни ташкил қилиш ва ўтказиш тартиби ва бошқа жиҳатлари бугунги талабга мос равишда баён этилган.

Маърузалар матнида, асосан, саноат маҳсулотини ишлаб чиқариш ва уни сотиш бўйича бизнес-режанинг бажарилиши масалаларига эътибор берилиб, маҳсулот ҳажмига таъсир қилувчи ишлаб чиқариш ресурсларини таҳлил қилиш усуллари ҳам ёритилган.

Уни тайёрлашда ҳукуматимизнинг саноат корхоналари ишига доир қарор, кўрсатма, йўриқнома, низомларидан ҳамда ушбу фан соҳасида хорижий муаллифларнинг янги дарсликларидан кенг фойдаланилган. Маъруза матни, асосан, “ «Бухгалтерия ҳисоби ва аудит» йўналиши бўйича таълим олаётган талабаларга мўлжалланган. Ундан ««Молия», «Солиқ» ва бошқа йўналишлар бўйича сабоқ олаётган талабалар ҳам кенг равишда фойдаланишлари мумкин.

Бундан ташқари, ходимларнинг иқтисодий тайёргарлигини тубдан яхшилаш, уларни қайта тайёрлаш каби муҳим ва долзарб масалани ҳал қилишда ушбу иш яқиндан ёрдам беради.

Мазкур маърузалар матни ўзбек тилида илк бор ёзилганлиги учун у баъзи камчиликлардан ҳоли эмас. Шу сабабли ишда учраган камчиликлар тўғрисидаги фикр-мулоҳазаларни муаллифлар лутфан қабул қилади.

1-мавзу: Иқтисодий таҳлилининг назарий асослари

Режа:

- 1.1. Иқтисодий таҳлилининг илмий асослари.**
- 1.2. Иқтисодий таҳлилининг предмети, вазифалари ва мазмуни.**
- 1.3. Иқтисодий таҳлилининг методи ва махсус усуллари.**
- 1.4. Иқтисодий таҳлилининг маълумотлар билан таъминланиши.**
- 1.5. Иқтисодий таҳлилининг ташкил этиши.**

Таянч иборалар.

Назорат саволлари.

1.1. Иқтисодий таҳлилининг илмий асослари

Иқтисодий таҳлили диалектикани ўрганишнинг муҳим воситаси ҳисобланади.

Маълумки, билиш назарияси шунга асосланганки, у ҳам бўлса объектив (мавжуд) дунёни билиш мумкин, яъни билиш жараёни диалектик хусусиятга эга бўлиб, у воқеликнинг инъикосидир. Билиш назариясининг мантиқийлиги диалектик тарзда қуйидаги формулада акс этади жонли мушоҳада, абстракт тафаккур, тажриба. Жонли мушоҳада билишнинг биринчи босқичи бўлиб, у ўрганиладиган ҳодисаларнинг ташқи хусусиятларини ўз ичига олади. Абстракт тафаккур босқичида эса, ҳодисаларнинг ички моҳияти аниқланиб, уларнинг ривожланиш қонуниятлари ўрганилади. Лекин ҳақиқатни билиш мезони – бу тажрибадир.

Иқтисодий ҳодиса ва жараёнларни билиш ҳам уч босқичли билиш назариясига асосланади. Бунда жонли мушоҳада босқичида хўжалик юритишни бевосита иқтисодий ахборотлар тизими орқали идрок қилинади. Бу ўринда иқтисодий ахборотлар тизимига шундай талаблар қўйиладикки, булар билиш назариясининг иккинчи босқичи – абстракт тафаккурга кўп жиҳатдан боғлиқ. Айнан у доминант (асосий) ролни ўйнайди.

Иқтисодий жараёнларни таҳлил қилишда на микроскоп, на кимёвий реактивлардан фойдаланиш асло мумкин эмас, уни ҳам, буни ҳам тафаккур кучи бажаради.

Иқтисодий ҳодисаларни ўрганиш жараёнида диалектик билиш усулидан “анализ” ва “синтез” усулларидан фойдаланилади. Анализ грекча “*analysis*” сўзидан келиб чиққан бўлиб, “бир бутунни бўлақларга бўлиб ўрганиш” деган маънони англатади. Синтез грекча “*synthesis*” сўзидан олинди, “умумлаштириш” деган маънони билдиради.

Иқтисодий- бошқарув тизимининг махсус функцияси. Халқ хўжалигини барқарор ривожлантириш, фан-техника тараққиётини яна ҳам жадаллаштириш, ишлаб чиқариш салоҳиятидан оқилона фойдаланиш, ресурсларнинг ҳамма турларини ҳар томонлама тежаш ва ишлаб чиқаришни бошқаришнинг бозор иқтисодиёти қонунарига мос равишда олиб бориш мамлакатимиз иқтисодий стратегиясининг энг муҳим таркибий қисмидир.

Бу муҳим вазифаларни бажариш учун корхоналарнинг ишлаб чиқариш ва хўжалик фаолиятини чуқур таҳлил қилиш даркор.

Таҳлил корхоналарни бошқариш тизимида оралиқ босқични эгаллайди. Бу жараёни ушбу формула орқали ифодалаш мумкин:

И-А-қ-Т-И₁-А₁-қ₁-Т₁

Бу ерда:

И-информация (ахборот) бўлиб, уни бухгалтерия ҳисоби ва ҳисоботи, оператив (тезкор) ҳисоб ва ҳисобот, статистик ҳисоб ва ҳисобот, бизнес-режа ҳамда ҳисобдан ташқари маълумотлар ташкил қилади:

А-аналитик босқич;

қ-таҳлил натижалари асосида қарорлар қабул қилиш;

Т-қарорларни ишлаб чиқариш бўғинларида тадбиқ этиш;

И₁-бажарилмаган қарорлар;

А₁-қайта таҳлил қилиш.

Бинобарин, ишлаб чиқаришни бошқариш жараёнида уч босқични кўрсатиш мумкин:

1. Ахборотларни тўплаш, қайта ишлаш ва тайёрлаш.

2. Объект ҳолатини иқтисодий таҳлил қилиш ва таҳлил натижалари асосида таклифлар киритиш.

3. Бошқарув қарорларини қабул қилиш.

қабул қилинган қарорларнинг самараси ва сифати таҳлилни ўз вақтида ҳамда тезкор тарзда ўтказилганлигига кўп жиҳатдан боғлиқ.

Бу ерда асосий вазифа-ана шу уч босқични бир-бири билан узвий равишда боғлаш ҳисобланади.

Иқтисодий таҳлилнинг икки хил йўналишини кўрсатиш мумкин:

1. Корхоналар, ассоциациялар ва концернларнинг хўжалик фаолиятини таҳлил қилиш.

2. Халқ хўжалигини таҳлил қилиш.

Бунда иқтисодий туманлар, вилоятлар ва бутун республика халқ хўжалигини иқтисодий таҳлил қилиш тушунилади.

Шуни айтиш керакки, халқ хўжалигини таҳлил қилиш иқтисодий фанлар мажмуасида мустақил ўрин олмаган бўлиб, у иқтисодий назария ва тармоқлар макроиқтисод курсларида ўрганилади.

ҳолбуки, иқтисодий таҳлил қилиш фани иқтисодий фанлар қаторида ўзига хос мустақил ўрин олган.

Бозор иқтисодиётини куриш кўп жиҳатдан ишлаб чиқаришнинг бошқарилишни, ички хўжалик режасини тузиш ва уни такомиллаштириш, моддий, молиявий ва меҳнат ресурсларидан фойдаланишни яхшилаш, корхоналар ва халқ хўжалигининг барча тармоқларида бутун техникавий ва иқтисодий сиёсатни олиб боришни тақозо қилади. Хусусан, Вазирлар Маҳкамасининг махсус қарори материалларида ана шу муҳим масалаларни изчиллик билан амалга ошириш таъкидланади.

Бинобарин, бу қарорларни бажариш ўз навбатида хўжаликни бошқарувчи идораларни яна ҳам ишлаб чиқаришга яқинлаштириш, иқтисодий бўлинмалар

ўртасидаги ҳуқуқ ва мажбуриятларни яна ҳам аниқ чегаралаш, бошқарув аппарати ишининг тезкорлиги ва ихчамлигини оширишни тақозо қилади. Демак, ҳисоб ва иқтисодий таҳлил хўжаликни бошқаришда асосий қурол бўлиши керак. Бинобарин, маҳсулот ишлаб чиқариш жараёни ва натижалари ўз аксини кундалик ҳисоб ва ҳисоботда топади. “Ўзбекистон Статистика қўмитаси” Вазирлиги халқ хўжалиги истиқбол режаларини тузиш учун ва корхоналарнинг хўжалик ва молиявий фаолиятини таҳлил қилиш учун ҳар томонлама асосланган ва аниқ маълумотлар билан таъминлайди.

Демак, иқтисодий таҳлил корхоналар фаолиятини назорат қилиш, хўжалик ҳисобини мустаҳкамлаш, иқтисодий тежамни ўтказиш, техника тараққиётини жадаллаштириш, илғор тажрибаларни тарқатиш, иш фаолиятида мавжуд бўлган камчиликларга барҳам беришда ва ички хўжалик резервларини аниқлашда муҳим қурол сифатида қўлланилади.

Бошқарув таҳлилининг асосий тамойиллари.

Корхоналарнинг хўжалик фаолиятини таҳлил қилиш учун асос қилиб олинган қуйидаги тамойиллари мавжуд:

1. Объект ҳолатини дастлабки иқтисодий–назарий жиҳатдан таҳлил қилиш зарурлиги, ўрганиладиган ҳодисалар моҳияти ва бир–бирига ўзаро боғлиқлиги.
 2. Таҳлилнинг комплекс характерга эга эканлиги ҳамда ўзаро бир-бирига узвий равишда боғлиқ аналитик кўрсаткичлар тизимининг қўлланилиши.
 3. Иқтисодий маълумотларни аналитик жиҳатидан қайта ишлаш жараёнида ўрганиладиган ҳодисаларни гуруҳлаштириш ва уларга таъсир кўрсатувчи омилларни миқдорий ва сифат белгиларига қараб туркумлаш.
 4. Корхоналар фаолиятини таҳлил қилишда таққослаш усулининг ички хўжалик резервларини аниқлашдаги аҳамияти.
 5. Таҳлил натижалари асосида илғор тажрибаларни кенг ёйиш ва оммани корхоналарни бошқаришга яна ҳам кенг жалб этиш.
 6. Корхоналарни бошқаришда ҳисоб ва ҳисоботнинг ҳал қилувчи роли ҳамда уларнинг иқтисодий таҳлилда асосий ахборот манбаи эканлиги.
- Юқорида қайд қилинган тамойиллар иқтисодий таҳлилнинг шаклланишига ва унинг ривожланиш жараёнига асос бўлади.

Бошқарув таҳлилининг резервларни аниқлашдаги аҳамияти.

Корхоналарнинг хўжалик фаолиятини таҳлил қилишдан кўзланган асосий мақсад резервларни аниқлашдир. Резервларни аниқлашни осонлаштириш учун уларни илмий асосда туркумлаш керак.

Резервлар қуйидагилардан иборат: халқ хўжалиги, тармоқ, регионал (ёndoш) ва ички хўжалик резервлари. Айтайлик, машинасозлик саноатида маҳсулот таннархини камайтириш борасида бўлган катта резервлардан бири – рангли металларни пластмассалар билан алмаштириш ҳисобланиб, бу ўз навбатида кимё саноатини янада ривожлантиришни тақозо қилади. Шу сабабли, бундай резервлар халқ хўжалик резервлари қаторига кириди. Ихтисослаштириш даражасини ошириш эса тармоқ резервлари қаторига кириб, у асосан вазирликларга боғлиқдир.

Регионал резервларга, айтайлик, бир маъмурий туманда жойлашган турли бошқармаларга қарашли саноат корхоналарини кооперативлаштириш мисол бўла олади.

Ички хўжалик резервларини аниқлаш ва уларни хўжалик айланмасига йўналтиришда корхоналар катта имкониятларга эга. Бу эса, асосан, уч гуруҳ ишлаб чиқариш ресурслари (меҳнат ресурслари, меҳнат воситалари ва меҳнат предметлари) омилларидан оқилона ва самарали фойдаланишга боғлиқ (5 - мавзуга қаранг).

1. Иқтисодий таҳлилининг предмети, вазифалари ва мазмуни

Иқтисодий таҳлилининг предмети деганда, хўжалик юритувчи субъектлар фаолиятини, бизнес-режани бажариш ва унинг асослилигини текшириш, уларнинг меҳнат ва моддий ресурсларидан оқилона фойдаланиш натижасида ички хўжалик резервларини аниқлаш бўлиб, булар барчаси ўз навбатида иқтисодий кўрсаткичлар тизимида ўз аксини топиб, ҳисоб, ҳисобот ҳамда ҳисобдан ташқари маълумотларга асосланиши тушунилади.

Иқтисодий таҳлилининг энг муҳим вазифалари қуйидагилардан иборат:

- бизнес-режанинг қанчалик реаллиги (ҳақиқийлиги) ва илмий жиҳатдан асосланганлигига баҳо бериш;

- халқ хўжалигини ривожлантиришнинг жорий ва истиқбол режаларини тузиш учун иқтисодий кўрсаткичлар базасини аниқлаш;

- бизнес-режанинг бажарилишига объектив баҳо бериш ҳамда уни бажаришда корхоналарга боғлиқ ҳамда боғлиқ бўлмаган омиллар ва сабабларни бир-биридан ажратиб аниқлаш;

- ички хўжалик резервларини аниқлаш (бу ўринда таҳлил самараси, биринчидан, аниқланган резервларнинг бутун назарий жиҳатдан асосланган резервларга нисбати ва иккинчидан, амалга оширилган резервларнинг аниқланган резервларга нисбати билан белгиланади);

- корхоналарнинг хўжалик фаолиятида кутиладиган натижаларни олдиндан аниқлаш;

- таҳлил материалларига асосан ишлаб чиқаришда аниқланган камчиликларни тугатишга қаратилган тадбирларни ишлаб чиқиш.

Иқтисодий таҳлил ўз мазмуни жиҳатдан турличадир. Таҳлилнинг 2 хил йўналиш мавжуд – молия-иқтисодий ва техникавий – иқтисодий. Молия – иқтисодий таҳлилда бизнес режанинг бажарилишига таъсир кўрсатувчи (техника, технология, ишлаб чиқаришни ташкил этиш каби) омиллар ўрганилмайди. Техникавий – иқтисодий таҳлилда эса, техника ва технология ҳамда ишлаб чиқаришни ташкил этишга оид ҳамма масалалар ҳар томонлама ва чуқур ўрганилиб, унинг ишлаб чиқариш самарадорлигини оширишга кўрсатган таъсири ҳам аниқланади. Шунинг учун техникавий – иқтисодий таҳлил корхоналардаги мавжуд барча резервларни тўла ва ҳар томонлама аниқлашга имкон беради.

Таҳлил корхона ва унинг бўлинмалар фаолиятининг ҳамма томонларини ўз ичига олган умумий ҳамда ишнинг қандайдир бирор томони ёки

корхонанинг бир неча бўғинларини ўз ичига олган танлама (тематик) бўлади. Шунингдек, йирик масалаларга бағишланган, корхонанинг кундалик ишини ўрганишга ва ички имкониятларини топишга қаратилган тезкор таҳлил бўлади.

Текшириладиган объектлар ва бошқарув бўғинларига қараб таҳлил қилиш қуйидагиларга бўлинади: ишчи ўрин, участка, цех, корхона ва тармоқлар бўйича ҳамда тармоқлараро.

Таҳлилда резервларни аниқлаш **кўлами** қуйидагилардан иборат: ички завод ва заводлараро, тармоқ ва тармоқлараро резервлар.

қабул қилинадиган қарорларнинг характериға қараб, таҳлил қуйидагиларга бўлинади: дастлабки, оператив, якуний ва истикболли. Булардан назарий ва амалий жиҳатдан энг такомиллаштирилгани – якуний таҳлил ҳисобланади (корхоналарнинг ҳисоботиға асосан).

Таҳлил ўтказиш муддатлари (ҳар куни, ҳар ҳафта, бир ойда, кварталда ва бир йилда) ёки зарур бўлишиға қараб ахён-ахёнда олиб борилиши мумкин.

Таҳлил ўтказишнинг 3 босқичи мавжуд:

1. Корхона фаолиятининг умумий иқтисодий натижаларини кўриб чиқишдан бошланади, чунки у ишнинг самарадорлигини аниқлаш, ўтган даврларға нисбатан ўзгаришларни, шунингдек бир корхона ишини бошқаси билан таққослаш ҳамда корхона фаолиятининг бошқа томонларини билиш имконини беради.

2. Бизнес-режанинг бажарилиш даражасиға таъсир этувчи энг муҳим омилларни текшириш натижасида ички хўжалик резервларини аниқлаш.

3. Аналитик текшириш натижаларини умумлаштириш ва шу асосда бутун резервларни ўз ичига олган йиғма резервларни ҳисоблаш (комплект резервлар).

1.3. Иқтисодий таҳлилининг методи ва махсус усуллари

Иқтисодий таҳлилининг методологик асослари диалектик материализм ва иқтисодий назария фаниға таянади.

Таҳлилнинг методи деганда, бизнес-режанинг бажарилиши ва маҳсулот ҳажмининг ўсишиға таъсир кўрсатувчи омилларни системали ва комплекс тарзда ўрганиш, ўлчаш ва умумлаштириш усули бўлиб, улар ҳисоб, ҳисобот ва ҳисобдан ташқари маълумотларни махсус усуллар орқали ишланиб амалға оширилиши тушунилади.

Маълумки, таҳлил қилинаётган объектнинг фаолиятиға ички ва ташқи омиллар таъсир кўрсатади. Шунини таъкидлаш лозимки, таҳлилда *омиллар* деганда, у ёки бу иқтисодий кўрсаткичға ижобий ҳамда салбий таъсир кўрсатувчи фаол ҳаракат қилувчи кучлар назарда тутилади. “Сабаб” термини нисбатан кенг кўламдаги комплекс омиллар тизимиға нисбатан қўлланилиб, комплексни ташкил этувчилар эса омиллар деб аталади. Хўжалик юритиш самарадорлигини ошириш имконини аниқлашда ижобий таъсир этувчи омиллар ҳаракатини кучайтириш ва уларнинг салбий таъсирини тугатиш резервлар деб аталади.

Корхонанинг хўжалик фаолиятини текшириш жараёнида дедуктив ва индуктив метод, анализ ва синтез бирға олиб борилади.

Дедуктив метод, асосан, молия – иқтисодий таҳлилда қўлланилади. Бунда аввало хўжалик фаолиятини белгиловчи умумий кўрсаткичлар ўрганилиб, сўнгра улар бўлақларга бўлинади. Кўрсаткичларни бўлақларга бўлиш аслини олганда таҳлил демакдир. “Анализ” (таҳлил) грекча сўздан олинган бўлиб, бир бутунни қисмларга бўлишни ифодалайди, сўнгра эса умумлаштирилган маълумотлар асосида резервларни йиғма ҳисобини аниқлаш – *синтез* деб аталади.

Индуктив усул кўпинча техниквий-иқтисодий таҳлилда қўлланилади, яъни аввал айрим олинган иш участкаларида кўрсаткичлар ҳар томонлама текширилиб, сўнгра ана шу конкрет кўрсаткичлардан корхонанинг хўжалик фаолиятини белгиловчи умумлашган иқтисодий кўрсаткичлар даражасига чиқилади.

Шундай қилиб, иқтисодий таҳлил методи мазкур предметни ўрганиш жараёнига умумий жиҳатдан ёндошишдир. Шу сабабли, таҳлил методини унга бўйсунувчи махсус методик усуллари билан арашлаштириб бўлмайди. Зероки, конкрет шарт-шароит натижасида у ёки бу методик усулларнинг ўзгариши эҳтимолдан ҳоли эмас.

Иқтисодий таҳлилининг ўзига хос характерли хусусиятлари. Иқтисодий таҳлил методининг энг муҳим характерли хусусиятлари қуйидагилардан иборат:

Хўжалик фаолиятига таъсир қилувчи техника, технология, ишлаб чиқаришни ташкил қилиш ва барча омилларни текширишни системали ва комплекс тарзда ўтказишга ёндошиш, таҳлил методининг энг муҳим хусусиятларидан бири бўлиб ҳисобланилади. Бу ўринда системали таҳлилни комплекс таҳлил билан алмаштириш асло мумкин эмас. Объектни *иерархик* усул (бўйсунуш тартиби) орқали бошқариш, масалан цех корхонанинг, бирлашма тармоқнинг бир қисми ва ҳоказо сифатида *ўрганиш* системали таҳлилга мисол бўлади.

Иқтисодий таҳлил ва хўжалик фаолиятини таҳлил қилиш бир гап эмас. Хўжалик фаолиятини таҳлил қилиш иқтисодий таҳлилининг бир бўлаги ҳисобланади. Иқтисодий таҳлил бошқаришнинг уччала даражаси билан боғлиқ (халқ хўжалиги, тармоқ, корхона) хўжалик фаолиятини таҳлил қилиш эса фақат учинчи даражадаги бошқариш билан боғлиқ.

Хўжаликнинг ривожланишига таъсир этувчи омилларни *ўлчаиш* орқали бизнес-режанинг бажарилиши, хўжалик бошқаришнинг самарадорлиги ҳамда корхона фаолиятидаги асосий ва ҳал этувчи масалалар аниқланади.

Таҳлил натижаларини *умумлаштириш* орқали корхонани хўжалик юритиш борасидаги фаолиятига баҳо берилади ҳамда барча резервларнинг йиғма ҳисоби аниқланади.

Таҳлил методининг ўзига хос характерли хусусиятларидан бири иқтисодий кўрсаткичларнинг ҳар томонлама бир-бирлари билан сабабий боғланишда эканлигидир. Бу борада таҳлилининг вазифаси ана шу сабабларни аниқлашдир. Шунини таъкидлаш лозимки, ҳатто айрим олинган иқтисодий кўрсаткичларга бир қанча сабаблар таъсир кўрсатади. Бинобарин, бу

сабабларнинг ҳаракатини аниқлаш жуда ҳам мураккабдир. Шу сабабли асосий, ҳал қилувчи сабаб ва омилар таъсирини аниқлаш керак. Шундай қилиб, таҳлилнинг дастлабки шарти хўжалик фаолиятига таъсир этувчи сабабларни иқтисодий белгиларга қараб тўғри туркумлаш ҳисобланади. Масалан: товар маҳсулоти ҳажмининг ўсиш суръатига таъсир этувчи омиллар 3 гуруҳга умумлаштирилади:

1) Меҳнат омиллар. Бунга корхонанинг ишчи кучи билан таъминланиши, иш вақтидан фойдаланиш ва меҳнат унумдорлиги киради.

2) Меҳнат воситалари омилларига эса корхонанинг асосий фондлар билан қай даражада таъминланганлиги, уларнинг ҳажми, структураси (тузилиши), ўсиш суръатлари, техник ҳолати ва улардан фойдаланиш самарадорлиги даражаси сингари масалалар киради.

3) Меҳнат предметлари омиллари. Буларга корхонанинг хомашё ва асосий материаллар билан таъминланганлиги ва улардан фойдаланиш самарадорлик даражаси каби масалалар киради. Юқорида санаб ўтилган омиллар ўзига хос мустақил маънога эга бўлиши билан бирга ўзаро бир-бири билан узвий равишда боғлангандирлар. Бинобарин, бу омилларнинг таъсири *механик* тарзда бир-бирга асло қўшиб ҳам бўлмайди. Чунончи, меҳнат унумдорлиги ўсиши ишчилар малакаси ва иш вақтидан самарали фойдаланишга боғлиқ (меҳнат омиллари). Сўнгра, меҳнат унумдорлиги ишлаб чиқариш қувватларидан фойдаланиш даражасига (меҳнат қуроллари омиллари) ҳамда хомашё ва материаллардан тежамкор ва рационал фойдаланиш (меҳнат предметлари омиллари) га боғлиқ. ўз навбатида, ҳар бир гуруҳ омиллар таркибий қисмларга бўлинади. Чунончи, меҳнат омиллари – миқдор ва сифат кўрсаткичларидан иборат. Бу ерда миқдор кўрсаткичларига ишчиларнинг ўртача рўйхатдаги сони кирса, сифат кўрсаткичига меҳнат унумдорлиги даражасининг ўсиши мисол бўлади. Сўнгра, бир ишчига тўғри келувчи йиллик иш унумдорлиги:

- бир ишчи томонидан бир йилда ишланган ўртача киши / кунлари;
- ўртача иш кунининг узунлиги;
- бир ишчига тўғри келувчи ўртача соатлик иш унумига боғлиқ.

Кўриниб турибдики, бир кўрсаткич иккинчи бир кўрсаткич билан узвий равишда боғланишда бўлиб, ўзига хос бир бутун занжирсимон шакл ҳосил қилар экан.

Иқтисодий таҳлилининг махсус усуллари.

Таҳлилнинг методи унга бўйсунувчи махсус усуллар орқали ифодланади. Корхоналар фаолиятини таҳлил қилишда турли махсус усуллар қўлланилади. Шулардан энг асосийлари қуйидагилардир:

1. Таққослаш усули корхона фаолиятини таҳлил қилишнинг энг асосий усулидир, зеро “барча нарса таққослашда аниқланади”. Таққослаш усулининг турларини санаб ўтаемиз:

а) ҳақиқатдаги кўрсаткичларни бизнес-режа даражасидаги кўрсаткичлар билан таққослаш натижасида бизнес-режанинг бажарилиш даражаси ва сифати аниқланади;

б) жорий йилдаги амалдаги кўрсаткичларни ўтган давр ҳисоботи билан таққослаш натижасида ишлаб чиқаришнинг ўсиш суръатлари аниқланади;

в) ишлаб чиқаришда энг мукаммал намунага эга бўлган корxonанинг иқтисодий модели билан таққослаш. Бу ўринда таққослаш комплекс тарзда олиб борилмайди, балки ушбу корxonанинг айрим кўрсаткичлари билан таққосланади. Масалан, дастгоҳдан фойдаланиш коэффиценти ёки айтайлик, моддий ресурслардан фойдаланиш даражаси бўйича. ҳозирги вақтда саноат корxonаларида заводлараро таққослама таҳлил методи катта аҳамиятга эга бўлмоқда. Бу метод илғор ишлаб чиқариш тажрибаларини ёйиш мақсадида алоқадор бўлган турли корxonалар ишининг техник-иқтисодий кўрсаткичларни таққослаб кўришга асосланади;

г) корxона ишининг якуни, илғор техниквий–иқтисодий меъёрлар, ўтган давр ҳисоботи, айрим даврларда қилинган ишларнинг энг яхши натижалари ушбу корxonанинг илғор участкаларидаги иш натижалари, корxона ҳамда ушбу тармоқдаги илғор ишчиларнинг иш натижалари билан таққослаш;

д) ушбу корxonанинг кўрсаткичлари тармоқ бўйича аниқланган ўртача кўрсаткичлар билан таққосланади. Бунда корxonанинг тармоқ миқёсида тутган ўрни белгиланади.

2. Гуруҳлаштириш. У ҳар қандай ижтимоий-иқтисодий текширишнинг ажралмас қисми бўлиб ҳисобланади. Гуруҳлаштириш, айниқса амалий жиҳатдан ишлаб чиқаришда кенг қўлланилади. Масалан, юқорида таъкидланганидек, товар маҳсулот ишлаб чиқаришга таъсир қилувчи омилларни гуруҳлаштириш (меҳнат, меҳнат воситалари ва меҳнат предметлари омиллари) мисол бўлади. Гуруҳлаштириш яна ушбу белгиларга ҳам қараб қўлланилади. Масалан, ташқи ва ички омиллар, ижтимоий ва индивидуал омиллар ва ҳ.к.

3. Етакчи бўғини ажратиб кўйиш методи. Корxона фаолияти таҳлил қилинаётган вақтда ниҳоятда кўп далил ва ҳодисалар учрайдики, уларни тўла таҳлил қилиш имкони йўқлиги учун бу усулдан фойдаланилади. Масалан, юқорида айтиб ўтилганидек, меҳнат унумдорлиги даражасига кўп омиллар таъсир кўрсатади, бироқ ишлаб чиқариш шароитида фақат икки ёки ундан кўп етакчи омиллар билан чекланиш мумкин. Буларни ҳал қилувчи аҳамиятга молик бўлган ходимларнинг малака даражасини, техника тараққиётини ишлаб чиқаришни ихтисослаштириш даражалари билан аниқлаш кифоядир. Бу усул у ёки бу ҳодисаларнинг сабабини аниқлашдан ташқари техникани ҳамда ишлаб чиқаришни ташкил этишни янада такомиллаштириш вазифаларини муваффақиятли ҳал этиш имконини беради.

4. Мутлақ ва нисбий миқдорлардан фойдаланадиган усул. Мутлақ миқдорлар орқали иқтисодий кўрсаткичларнинг умумий ҳажми аниқланади. Нисбий кўрсаткичлар эса бизнес-режанинг бажарилиш даражаси ва ишлаб чиқаришни ривожлантириш суръатини белгилайди. Мутлақ миқдор хўжалик юритишнинг самарадорлигини ҳар вақт ҳам белгиламайди. Масалан, ишлаб чиқариш борасида барча шарт-шароити нуқтаи-назаридан тенг бўлган 1-корxона, айтайлик ўтган йилга нисбатан ҳақиқатда 200 минг сўмга кўп фойда

олди, 2-корхона эса 150 минг сўм. Бу рақамлардан 1-корхона яхши ишлайди деган хулоса чиқариш мумкин эмас. Шунинг учун нисбий кўрсаткичларга мурожаат этиш даркор. Бу ерда нисбий кўрсаткич рентабеллик даражаси ҳисобланади. Рентабеллик даражаси фойда суммасини асосий ишлаб чиқариш фондлари ва айланма фондларининг қийматига тақсимланиб, натижани 100 га кўпайтириш билан аниқланади. Демак, 1-корхона бўйича рентабеллик даражаси – 30,5%ни ташкил этсин, 2-корхона бўйича эса – 34,5%ни. Шундай қилиб, 2-корхона 1-корхонага нисбатан самарали ишлаган, чунки у асосий ишлаб чиқариш фондларидан яхши фойдаланган, айланма маблағларини тежаб сарфлаш натижасида уларнинг айланишини тезлаштирган ва ҳ.к.

5. Динамика усули. Муҳим ҳодисалар, жараёнларнинг ҳар бирини ривожланишда деб қараш кераклигини кўрсатади. Демак, бу таҳлил қилиш жараёнида корхона фаолияти ривожланаётганликда олиб қаралади ва бу билан унинг ишидаги айрим ўзгаришлари очилади.

6. Индекслар. Улар ёрдамида маълумотларни қатор йиллар бўйича таққослаш мумкин. Бу ўринда базали ва занжирсимон индекслардан фойдаланилади. Масалан, базали индексга маҳсулот ишлаб чиқариш суръатининг ўсиши мисол бўла олади. Бунда ҳар йили ишлаб чиқарилган маҳсулот ҳажми солиштириб бўладиган баҳода ўтган йилларда ишлаб чиқарилган маҳсулот ҳажми билан таққосланади. Базисли индекс бўйича ҳисоб қилинганда таққослаш учун база (асос) 100га тенг деб олиниб, кейинги кўрсаткичлар ана шу базисли миқдорга% ёки коэффициент ҳисобида олинади.

7. Бартараф этиш (элиминирование) усули. Хўжалик фаолиятига юқорида айтиб ўтилганидек жуда кўп омиллар таъсир қилади: асосий, қўшимча, ташқи ва ҳ.к. Бу усул ёрдамида ушбу омилларни бир-биридан ажратиб, алоҳида таҳлил қилишга имкон беради. Ушбу усул турли усуллар билан амалга оширилади, жумладан занжирли боғланиш усули билан ҳам.

8. Занжирли боғланиш усули. Бу усулнинг моҳияти қуйидагилардан иборат, яъни ҳисоб формуласи таркибига кирган ўтган йил доирасидаги айрим олинган миқдорий кўрсаткичларни айнан шу кўрсаткичларнинг ҳақиқатдаги даражасига кетма-кет алмаштирилади. У ёки бу омилнинг таъсири кетма-кет айриш йўли билан аниқланади: иккинчи ҳисобдан биринчи ҳисоб айрилади, учинчи ҳисобдан иккинчи ҳисоб ва ҳ.к. Биринчи ҳисобда ҳамма кўрсаткичлар ўтган йил доирасида, сўнгги ҳисобда эса ҳақиқатдаги бажарилиши олинади.

Занжирли боғланиш усулини қўллаш тартибини товар маҳсулотига таъсир этувчи меҳнат омилларини таҳлил қилиш орқали кўриб чиқишимиз мумкин. Таҳлил учун қуйидаги 1-жадвални тузамиз.

1-жадвал

Занжирли боғланиш усули

Тарғиб номери	Ишчиларнинг ўртача рўйхатдаги сон (киши)	Бир ишчи томондан бир йилда ишланган иш куни (кун)	Иш кунининг ўртача узунлиги (соат)	Бир ишчига тўғри келувчи соатлик иш унуми (сўм, тийин)	Товар маҳсулотнинг қиймати (минг сўм)	Ўзгаришнинг ўртача суръати (сўм)	Олинган ҳисобга нисбатан фарқ (минг сўм)	Фарқнинг сабаблари

ҳисоб-нинг	боғланиш-нинг							
А	Б	1	2	3	4	5	6	7
1	-	х.ўт.й.* 1113	х.ўт.й. 238	х.ўт.й. 7,78	х.ўт.й. 3,21	6615	-	
2	1	х.х.й.* 1085	х.ўт.й. 238	х.ўт.й. 7,78	х.ўт.й. 3,21	6449	-166	Иш кучи билан таъминланмаганлиги
3	2	х.х.й. 1085	х.х.й. 226	х.ўт.й. 7,78	х.ўт.й. 3,21	6123,825	-325,2	Бир ишчи томонидан ишланган иш кунининг камайиши
4	3	х.х.й. 1085	х.х.й. 226	х.х.й. 7,73	х.х.й. 3,21	6084	-39,36	ўртача иш куни узунлигининг қисқариши
5	4	х.х.й. 1085	х.х.й. 226	х.х.й. 7,73	х.х.й. 3,65	6905	821	Соатлик иш унуми-нинг ўсиши

^xх.ўт.й. – ҳақиқатда ўтган йили

^xх.х.й. – ҳақиқатда ҳисобот йили

Жадвалдан кўриниб турибдики, экстенсив омил – корхонанинг иш кучи билан тўла таъминланмаганлиги (1085-1113)= 28 киши, бир ишчи томонидан ишланган ўртача иш кунининг ўтган йилга нисбатан 12 кунга камайиши (226-238) ва иш кунининг ўртача узунлигининг 0,05 соатга (7,73-7,78) камайиши натижасида товар маҳсулот ишлаб чиқариш 531 минг сўмга камайди (1166; 325; 40). Бу камайиш ўрни интенсив омилнинг ўсиши эвазига қопланилди. Бир ишчига тўғри келувчи ўртача соатлик иш унумининг 44 тийинига (3,65-3,21) ошиши натижасида 821 минг сўмлик товар маҳсулоти ишлаб чиқарилди. Ушбу жадвалдан кўринишича, ишга жалб қилинмаган резервлар ҳажми 531 минг сўмни ташкил қилади.

Таҳлилда кўп қўлланиладиган усул – кўрсаткичларининг ўсиш суръати бўйича фарқни аниқлаш усулидир. Таҳлил қилиш учун қуйидаги 2-жадвални ҳавола этамиз.

2-жадвал

Кўрсаткичлар	Кўрсаткичлар-нинг ўсиш суръати (%)	ўсиш суръатидаги фарқ (+,-)	Маҳсулот ҳажмига таъсири (2 уст*6615/100)* минг сўм
А	1	2	3
1.Ишчиларнинг ўртача рўйхатдаги сони	97,5	100-97,5=-2,5	-165
2.Бир йилда ҳамма ишчилар томонидан ишланган киши/ кунлари	92,4	97,5-92,4=-5,1	-338
3.Бир йилда ҳамма ишчилар томонидан ишланган киши / соатлари	91,8	92,4-91,8=-0,6	-40
4.Товар маҳсулоти	104,4	104,4-91,8=+12,6	+883
Жами	-	+4,4	+290

^x6615 минг сўм – ҳақиқатда ўтган йилдаги маҳсулот ҳажми

Жадвалдан кўринишича, маҳсулот ҳажмига таъсир этувчи меҳнат омилларининг бу усулда ҳисоблаганимизда олинган натижалар занжирлиги боғланиш методи бўйича аниқланган натижаларга тенг.

Баланс усули – бу усул хомашё (материаллар) нинг келиши ва ундан фойдаланиш йўналиши ўртасидаги нисбатни аниқлаш, шунингдек иш вақти, ускуналарнинг ишлаш вақти ва бошқалардан фойдаланишни ўрганиш учун хизмат қилади.

Юқорида қайд қилинган методлар билан бир қаторда таҳлил қилиш жараёнида бир қатор статистика қоидаларидан фойдаланилади. Буларга масалан ўртача миқдорни аниқлаш, ўртача квадратик оғмаларни ҳисоблаш, корреляция усули, шунингдек иқтисодий математик усуллар бўлиб, булар тегишли статистик дарсларида атрофлича баён этилади.

1.5. Бошқарув таҳлилни ташкил этиш

Таҳлил босқичлари. Аналитик жараёни муваффақиятли ўтказишнинг гарови уни ҳар томонлама пухта ташкил қилишдир. Аналитик жараён қуйидаги босқичлардан иборат: таҳлил дастурини тузиш; таҳлил учун маълумотлар танлаш ва уларни текшириш; кўрсаткичларни танлаш ва ҳисоблаш; кўрсаткичларни аналитик жиҳатдан қайта ишлаш ва таққослаш; таҳлил натижаларини умумлаштириш ва корхона ҳамда ташкилотлар фаолиятида содир бўлган камчиликларни бартараф қилиш учун чора ва тадбирлар ишлаб чиқиш ҳамда аниқланган ички хўжалик резервларидан фойдаланиш. Дастурсиз бажариладиган таҳлил, ёхуд ўрганиладиган масалалар кўламини аниқ белгиламаслик ўз навбатида таҳлил натижаларига путур етказилади. Шунинг учун аналитик ишларни ташкил қилиш борасидаги энг масъулиятли вазифа-иқтисодий таҳлил дастурини тузиш ҳисобланади.

Таҳлил дастурини тузиш. Таҳлил дастурининг ҳажми ва мазмуни ундан кўзланган мақсадга боғлиқ. Масалан, таҳлил комплекс тарзда ўтказилиши мумкин. Бунда корхона ва ташкилотлар фаолиятининг ҳамма томонлари чуқур ўрганилади. Ёки ишнинг қандайдир бир томонини ўз ичига олган тематик (танланма) таҳлил бўлади. Комплекс таҳлил ўтказилганда ойлик, кварталлик ва йиллик ҳисобот материаллари асосида аналитик баёнот ёзишда қўлланиладиган жадваллар макети юқори ташкилот томонидан тасдиқланиши керак. Масалан, бутун молия-кредит тизими бўйича таҳлил Молия вазирлиги томонидан ишлаб чиқилган ва тасдиқланган умумий ва ягона дастур, усул ҳамда умумий аналитик жадваллар макети асосида олиб борилса эди, аввалгидек, бу мақсадга мувофиқ бўлар эди. Агар танланма таҳлил ўтказилса, у ҳолда дастурда унинг мавзуи, ҳажми, қандай манба ва маълумотларга асосланиши, таҳлилни бажарувчи шахс, ишнинг бажарилиш муддати кўрсатилиши керак.

Таҳлил учун материалларни тайёрлашда жорий ҳисобда берилмайдиган маълумотларни аниқлаш катта аҳамиятга молик. Масалан, ишчиларнинг бекор туриб қолиш сабабларини аниқлаш учун бевосита кузатув олиб бориш керак. Бунда иш кунини фотография қилиш орқали ёки ушбу участкада банд бўлган

ишчилар ва бошқа ходимларнинг фикр - мулоҳазаларини билиш орқали юқорида айтилган камчиликларнинг сабаблари аниқланади.

У ёки бу ахборотлар манбаидан фойдаланиш, таҳлил дастурини тузишда ҳисобга олиниши керак. Маълумотларнинг тўғрилиги ва аниқлигини текширишдан сўнг уларни қайта ишлашга ўтилади.

Корхоналарнинг фаолиятини таҳлил қилишда қатнашадиган субъектлар. Корхона ва ташкилотларнинг хўжалик ва молиявий фаолияти, авваламбор, ушбу корхонанинг ходимлари томонидан таҳлил қилинади. Корхоналарнинг хўжалик ва молиявий ҳолатини таҳлил қилиш режа-иктисод, бухгалтерия ва молия бўлимларининг вазифасидир. Ҳозирги вақтда катта ва йирик корхоналар таркибидаги иқтисодий лабораториялар ҳам иқтисодий таҳлил қилиш билан мукамал тарзда шуғулланмоқдалар.

Корхона ва ташкилотларнинг фаолиятини иқтисодий таҳлил қилиш бевосита юқори ташкилотларнинг вазифаси ҳам бўлиб, улар корхоналар ҳисоботини тасдиқлайдилар ҳамда уларнинг ишлаб чиқариш, хўжалик ва молиявий фаолиятини объектив (холисона) баҳолаб, тегишли қарорлар қабул қиладилар. Иқтисодий таҳлил қилиш билан молия, солиқ идоралари ва банк ходимлари ҳам шуғулланадилар. Улар, авваламбор, сўм билан назорат қилиш, корхона ва ташкилотларнинг давлат бюджети билан бўлган ўзаро муносабатларига тааллуқли масалалар билан қизиқадилар. Статистика идоралари ҳам иқтисодий таҳлил билан шуғулланадилар. Улар қабул қилинган ҳисобот ва статистик маълумотларни статистика усуллари билан қайта ишлаб вазирлик, бошқармаларни йиғма ахборот материаллари билан таъминлайдилар.

1.7. Иқтисодий таҳлил турлари

Хўжалик фаолиятини таҳлил қилиш турларини туркумлаш ва уларнинг бошқарув функцияси. Таҳлил турларини туркумлаш – уларни умумлаштириш ва бир тизимга келтиришга, энг муҳим томонларини аниқлашга ҳамда ушбу фаннинг истиқболда янада такомиллаштириш учун кенг имконият очиб беради. Таҳлилнинг барча турлари ўз белгиларига қараб маълум гуруҳларга умумлаштирилади. Бундай гуруҳлашган белгиларга қуйидагиларни киритиш мумкин: таҳлил вазифалари, уни ўтказиш муддати, қабул қилинадиган қарорлар характери, корхоналар фаолиятини ўрганишнинг асосий томонлари, резервларни аниқлаш усуллари, ўрганиладиган объект, таҳлил қилинадиган субъект, ўрганиладиган ҳодисаларнинг кўлами, ахборотларни қайта ишлашнинг усуллари кабилар. Барча турдаги таҳлилнинг уларнинг бажарадиган вазифаларига қараб қуйидаги гуруҳларга умумлаштирилади: бизнес-режанинг тиғизлиги ва асосланганлигини баҳолаш, унинг бажарилишини назорат қилиш ва эришиладиган натижаларни олдиндан айтиб бериш (прогноз), эришилган натижаларга объектив баҳо бериш ва шу мақсадда корхона фаолиятига боғлиқ ва боғлиқ бўлмаган сабабларни аниқ белгилаш, ички хўжалик ҳисоби якунини ўтказиш, резервларни аниқлаш ва уларни ишлаб чиқаришга жалб этиш, келгусида режалаштириш учун асос (база) аниқлаш, оптимал бошқарув қарорларини қабул қилиш учун аналитик вариантларни тайёрлаш.

Хўжалик фаолиятининг жорий (ретроспектив) таҳлили. Корхоналарнинг амалий фаолиятида асосан жорий таҳлилнинг ўтказиш усули тўла ишлаб чиқилган.

Жорий таҳлил корхоналарнинг хўжалик фаолиятини таҳлил қилишда расмий жиҳатдан қабул қилинган ҳисоботга таянган ҳолда уларнинг ойлик, кварталлик, йиллик ва қатор йиллар таҳлил қилади. Жорий таҳлилнинг асосий вазифаси хўжалик фаолиятида эришилган пировард натижаларга объектив баҳо бериш, фойдаланилмаган ички хўжалик резервларини комплекс тарзда аниқлаш ва уларни келгусида ишлаб чиқариш самарадорлигини оширишга жалб этиш ҳисобланади.

Жорий таҳлилнинг кенг кўламда қўлланилишига қуйидагилар сабаб бўлди: *биринчидан*, таҳлилнинг барча вазифалари: бизнес-режанинг тиғизли ва асосланганлиги ҳамда унинг бажарилишини назорат қилиш, хўжалик фаолиятида эришиладиган натижаларни олдиндан айтиб бериш, меҳнат, моддий ва молия ресурсларидан самарали фойдаланиш ва ҳоказолар жорий таҳлил зиммасига тушади; *иккинчидан*, жорий таҳлилнинг кенг кўламда қўлланилишига барча корхоналарнинг тасдиқланган ягона ҳисобот формаларига асосан юқори ташкилот, статистика, молия ва солиқ органлари, давлат банкига ҳисобот топшириш вазифасининг зарурлиги; *учинчидан*, жорий таҳлилнинг бажариладиган аналитик ишларда тутган салмоғи 90 %ни ташкил қилади, чунки дастлабки ва оператив таҳлилнинг ўтказиш усули ҳали тўла ишлаб чиқилмаган; *тўртинчидан*, жорий таҳлилда корхонанинг хўжалик фаолияти чуқур, ҳар томонлама ва комплекс равишда ўтказилади, чунки аналитик ходимнинг ихтиёрида барча ахборотлар манбаи муҳайё; *бешинчидан*, хўжалик фаолиятини таҳлил қилиш тарихан жорий таҳлилдан бошланган: *олтинчидан*, иқтисодий олий ўқув юртларида мутахассисларни тайёрлаш ҳам жорий таҳлил асосида олиб борилади.

Жорий таҳлил учун асосий ахборотлар – бу ойлик, кварталлик ва йиллик ҳисоботлар.

Жорий таҳлилнинг субъекти бўлиб, корхонанинг иқтисодий бўлимлари, юқори ташкилот, молия, солиқ ва статистика органлари, давлат банки ҳисобланади. Жорий таҳлилнинг объекти корхоналар, уларнинг филиаллари, бошқармалар ва вазирликлардир.

Жорий таҳлилнинг дастлабки ва оператив таҳлилдан устунлиги шундаки, уни ўтказишда ахборотлар тизими системали ва комплекс характерга эга бўлиб расмий жиҳатдан қабул қилинган бухгалтерия ва статистика ҳисоботларига асосланади. Жорий таҳлилнинг камчилиги шундан иборатки, таҳлил хўжалик фаолиятида камчилик ва хато рўй бериб бўлгандан сўнг бошланади.

Оператив (тезкор) таҳлил. Тезкор таҳлил корхонанинг хўжалик фаолиятини бошқаришда шу кундаги ишлаб чиқариш жараёнини тез (оператив) тарзда бошқаришда қўлланилади. Бу қисқа муддатли таҳлил бўлиб ишлаб чиқариш жараёнида рўй берган четга чиқишларни оператив равишда аниқлаб, уни бартараф қилиш чора - тадбирларини кўради. Тезкор таҳлилнинг асосий вазифаси топшириқларни мунтазам назорат қилиш, маҳсулотни ишлаб чиқариш

ва уни сотиш жараёнини кунда аниқлаш, шу кундаги ишлаб чиқариш резервларини ўз вақтида аниқлаш ва уларни ишлаб чиқариш самарадорлигини оширишга жалб қилиш ҳисобланади. Тезкор таҳлил бошқарув тизимида бошқарув ходимларининг тахминан 50% иш вақтини эгаллайди. Амалда эса унинг умумий бажариладиган аналитик ишларда тутган салмоғи 10% ни ташкил этади. Оператив таҳлил жорий таҳлилдан фарқли ўлароқ у асосан бошланғич маълумотларга асосланади.

Тезкор таҳлил ўз ичига қуйидагиларни олади:

- корхонанинг асосий миқдор ва сифат кўрсаткичлари бўйича ҳамда унинг бўлинмалари сменада, суткада, беш кунликда ва декадада четга чиқишни аниқлаш;

- меъёрдан чиқишга таъсир қилувчи омилларни аниқлаш;

- камчиликларга йўл қўйган жавобгар шахсларни аниқлаш;

- салбий омилларни бартараф қилиш учун тадбирлар ишлаб чиқиш;

- кўрсатилган вақтда эришилган натижаларни яқунлаш, “Тор жой” ва илғор бўғинларни аниқлаш.

Тезкор таҳлил одатда қуйидаги кўрсаткичлар бўйича олиб борилади: маҳсулот ишлаб чиқариш, жўнатиш ва сотиш, ишчи кучидан фойдаланиш, асбоб-ускуна ва моддий ресурслардан фойдаланиш, таннарх, фойда ва рентабеллик, тўлов қобиляти. Демак, жорий таҳлилда ўрганиладиган иқтисодий кўрсаткичлар сони тезкор таҳлилда ўрганиладиган кўрсаткичлардан анча кўпдир. Тезкор таҳлилнинг натижаси жорий таҳлилга нисбатан унчалик аниқ бўлмайди. Чунки, ойнинг хоҳлаган кунда ишлаб чиқарилган маҳсулот таннархини ёки маҳсулот таннархининг пасайиши натижасида олинган фойда миқдорини аниқ ҳисоблаб чиқиш мумкин эмас, чунки олдиндан маҳсулотнинг қанча қисми шу ойда сотилади, қанча қисми эса келгуси ойда сотилишини аниқ ҳисоблаб бўлмайди. Лекин тезкор таҳлилнинг бу камчилиги унинг аҳамиятини камайтirmайди, зеро у орқали олинган натижаларнинг мутлақ аниқлигидан кўра уни ўз вақтида олиш аҳамиятлироқ.

Дастлабки таҳлил. Бу тур таҳлил топшириқларнинг яқин истиқболда қандай бажарилишини аниқлаш учун ўтказилади. Ишлаб чиқариш жараёнининг ривожланиш истиқболи қисқа муддатга мўлжалланган: ой, квартал ва йилнинг охирига. Хўжалик юритишнинг янги шароитида корхона раҳбарияти ишлаб чиқаришда эришиладиган натижаларни олдиндан билишларига ой, квартал, йил тугагунга қадар маълумотга эга бўлишларини тақозо қилади.

Молиявий-иқтисодий таҳлил. Ушбу таҳлилнинг моҳияти умумий қиймат кўрсаткичлар тизимини ўрганиш ва корхоналарнинг молиявий фаолияти натижаларини таҳлил қилиш билан ифодаланади. Умумлашган қиймат кўрсаткичларига қуйидагилар киради: реализация бўйича режанинг шартнома мажбуриятини адо қилган ҳолда бажарилиши, товар маҳсулоти, бир ишловчига тўғри келувчи йиллик иш унуми, маҳсулот таннархи, фойда ва шу кабилар. Таҳлил қилиш жараёнида ана шу қиймат кўрсаткичлар батафсиллаштирилади. Масалан, маҳсулот ҳажми уларни ишлаб чиқаришни ўзлаштириш муддатлари бўйича таққосланадиган ва таққосланмайдиган ишлаб чиқаришни

ихтисослаштириш бўйича маҳсулотнинг сифати кабилар. Маҳсулот таннархи кўрсаткичи уларнинг элементлари ва калькуляция моддалари бўйича ўрганилади. Фойда олиш бўйича белгиланган режанинг бажарилишига таъсир қилувчи омиллар батафсил таҳлил қилинади. Умумлашган меҳнат унумдорлиги кўрсаткичи (бир ишловчига тўғри келувчи йиллик иш унуми) бир ишчига тўғри келувчи йиллик, кунлик ва соатлик иш унумини ўз ичига олади.

Молия-иқтисодий таҳлилга хос муҳим хусусиятлардан бири - асосий ахборот олиш манбалари - Молия вазирлиги томонидан тасдиқланган ҳисобот шаклларида қўлланилиш ҳисобланади.

Шундай қилиб, молиявий-иқтисодий таҳлилнинг предмети бўлиб корхоналарнинг хўжалик фаолиятининг турли томонлари, хўжалик юритиш жараёни, иқтисодий кўрсаткичларнинг бир-бири билан сабабий боғланиши ҳисобланади.

Молиявий-иқтисодий таҳлилнинг субъекти бўлиб корхона, вазирлик, бошқарма, молиявий-кредит идоралари ва статистика органларининг иқтисодий бўлинмалари ҳисобланади.

Шу билан бирга корхона таҳлилининг объекти ҳам ҳисобланиб уларнинг фаолияти юқори ташкилот, молиявий-кредит ва статистика органлари томонидан ўрганилади. Масалан, молия органлари корхоналарнинг хўжалик фаолиятини таҳлил қилишда асосий эътиборни бизнес-режанинг бажарилиши, айланма маблағларининг ҳолати, фойда бўйича режанинг бажарилиши, давлат бюджетига тушадиган тўлов мажбуриятларининг бажарилишига қаратадилар. Кредит тизими эса корхоналар ўз айланма маблағлари ҳолатини, олинган кредитнинг товар-моддий бойликлар билан таъминланганлигини, тўлов интизомининг бажарилиши каби масалаларга қаратади.

ўрганиладиган масалаларга қараб молиявий-иқтисодий таҳлил тўла ёки танланма характерга эга бўлиши мумкин. Молиявий-иқтисодий таҳлилнинг ўтказиш муддатлари кунлик, ҳафталик, декадалик, ойлик, кварталлик, йиллик. Молиявий-иқтисодий таҳлилнинг турлари: дастлабки, оператив ва жорий таҳлил.

Техникавий-иқтисодий таҳлил. Ушбу таҳлил комплек иқтисодий таҳлил ва муҳандислик таҳлилнинг бирикиши асосида ҳосил бўлган.

Техникавий-иқтисодий таҳлил 3 йўналишда олиб борилади:

1. Ишлаб чиқаришнинг техник даражасини таҳлил қилиш.

2. Ишлаб чиқаришнинг ташкил қилиш, меҳнат ва бошқарувини таҳлил қилиш.

3. Ишлаб чиқарилган маҳсулотнинг техник даражасини таҳлил қилиш.

Корхонанинг техникавий даражасини таҳлил қилиш жараёнида корхонанинг ишлаб чиқариш базасини ривожлантириш даражаси, илғор технология жараёнларини жорий қилиш, ишлаб чиқаришни комплекс механизация ва автоматлаштириш, қўл меҳнатини тўла механизациялаш каби масалалар киради.

Ишлаб чиқаришни ташкил қилиш, меҳнат ва бошқарув масалаларини таҳлил қилиш жараёнида қўлланилаётган бошқарув шакллари

прогрессивлиги (илғорлиги), бошқарув тизимининг самарадорлиги, бошқарув аппаратини қисқартириш каби ечимлар ҳал этилади.

Маҳсулотнинг техникавий даражасини таҳлил қилиш жараёнида истеъмолчилар талабларини ҳисобга олган ҳолда юқори сифатли маҳсулот ишлаб чиқариш, уларнинг техникавий ва иқтисодий кўрсаткичлари республикамизда ва чет элларда ишлаб чиқарилган энг яхши (юқори) намуналари билан таққослаш. Маҳсулотнинг техникавий даражаси уларни аттестация қилиш орқали аниқланади. Техникавий-иқтисодий таҳлил иқтисодчилар, техниклар, муҳандис мутахассислардан тузилган комплекс бригада орқали амалга оширилади.

Таққослама (заводлараро) таҳлил. Таққослаш иқтисодий таҳлилнинг энг кўп қўлланиладиган усулидир. Таққослама таҳлилнинг 2 асосий тури мавжуд: ички завод таҳлили, яъни таҳлилнинг объекти сифатида шу корхонага тааллуқли хўжалик жараёни ўрганилади ва заводлараро таҳлил.

Таққослама заводлараро таҳлилнинг моҳияти алоҳида олинган корхоналарнинг хўжалик фаолиятини уларнинг кўрсаткичларини чуқур ва ҳар томонлама ўрганиб, эришилган натижалар даражасини объектив фарқлаш ва иқтисодий кўрсаткичларга таъсир қилувчи асосий омилларни аниқлаш ҳамда илғор тажрибаларни ишлаб чиқаришга тадбиқ қилиш натижасида ички хўжалик резервларини аниқлашдан иборатдир.

Таққослама таҳлил корхонанинг барча иқтисодий кўрсаткичларини ўз ичига олиши мумкин ёки бошқача сўз билан айтганда комплекс характерга эга бўлади. Таққослама таҳлилнинг мазмуни қўйилган мақсад ва текшириладиган объектига қараб қуйидагича туркумланади:

1. Объект бўйича (корхона, цехлар, ишлаб чиқариш участкаси, иш жойи).
2. Мавзунинг мазмуни бўйича – меҳнат предметлари, меҳнат воситалари, меҳнат ва молия ресурсларини таҳлил қилиш ва ҳ.к.
3. Таҳлилни ўтказиш доираси – комплекс таҳлил ва махсус таҳлил.

Таққослама таҳлилнинг энг муҳим методологик масалаларидан бири ўрганиладиган объектни бир-бири билан солиштириш шартларига риоя қилишдир:

- таққосланадиган кўрсаткичларнинг сифат жиҳатдан бир хиллиги ва уларнинг ҳисоблаш усулининг бирлиги (масалан, маҳсулот таннархига киритиладиган харажатларнинг бир хиллиги);
- маҳсулотнинг ягона ўлчаш, ўзгармас баҳо билан ўлчаш, географик шароитларнинг ўхшашлиги;
- таққосланадиган даврда иш кунларининг бир хиллиги ва ҳ.к.

Функционал-қиймат таҳлили (ФҚТ). Маҳсулот таннархини камайтириш борасида кераксиз ва ортиқча харажатларни минимал даражага келтиришни, маҳсулот ишлаб чиқаришни лойихалаштириш ва уни ишлаб чиқариш чоғида ҳар томонлама ҳисобга олиш керак. Бу масалани ижобий ҳал қилишда ФҚТ асқотади.

ФқТ объект (маҳсулот, технологик ва меҳнат жараёнлари) ни тизимли тарзда тадқиқот қилиб, меҳнат ва моддий ресурслардан самарали фойдаланишга қаратилган чора - тадбирларни ишлаб чиқади.

ФқТ нинг асосида функция тушунчаси етади. Демак, ФқТ буюмнинг функцияларини тизимли тадқиқот қилишни тақозо қилиб, у маҳсулотни яратиш ғоясидан то уни фойдаланишдан чиқариш ва чиқитга чиқаришгача бўлган жараённи ўз ичига олади.

ФқТ – илмий-тадқиқот ва тажриба конструкторлик ишлари чоғида янги хил маҳсулотларни лойиҳалаштириш ва уларни ўзлаштиришда ортиқча харажатларнинг юзага келишига йўл қўймаслик; ишлаб чиқариш босқичида лойиҳа бўйича кўзда тутилган харажатлар даражасидан четга чиқмасликни; буюмни қўллаш босқичида оқланмаган эксплуатацион харажат ва йўқотишларни бартараф қилиш ва ниҳоят, буюмларни утилизация (чиқитга чиқариш) қилиш босқичида чиқитга чиқарилган буюмларни қайта ишлаб, улардан фойдаланишни ўз ичига олади.

Саноат маҳсулотини ишлаб чиқариш билан боғлиқ харажатларини тўртта гуруҳга бўлиш мумкин:

1. Буюмнинг конструктив тузилиши.
2. Технологик жараён.
3. Ишлаб чиқаришни ташкил қилиш тизими.
4. Табиий-геологик омиллар.

Бинобарин, ишлаб чиқариш харажатларини муттасил қисқарттириш тўрттала йўналиш бўйича олиб борилиши керак.

Биринчи бор ФқТ ғояси Ю.М. Соболев (инженер-иқтисодчи) томонидан ишлаб чиқилган эди. Бу Улуғ Ватан уруши даврига тўғри келади. Лекин бу ғоя ўзининг ниҳоясига етказилмади. Кейинчалик, 60 йилларнинг ўрталарида АҚШда таъминотчи Л.Майлсон Ю.М. Соболевнинг ғоясини давом эттириб, ФқТ услубини ишлаб чиқди ва уни Дженерал электрик корхонасида тадбиқ этиб яхши натижаларга эришди.

ФқТнинг энг муҳим тамойиллари қуйидагилардан иборат:

- объектга комплекс тарзда ёндошиш;
- объектнинг ҳолатини ўрганилганда коллектив ижоди тафаккурнинг ҳар томонлама фаоллаштириш;
- ФқТ нинг барча босқичларида техникавий ва ташкилий ечимларни баҳолашда функционал керакли ва ортиқча харажатларни аниқлаш.

Маълумки, саноат маҳсулотининг тури (ассортимента) млн. дан кўпроқ бўлган ҳолда уларнинг бажарадиган функциялари нисбатан анча кам – минг марта кам.

Масалан, автомобиль – ҳаракатлаш воситаси функциясини бажаради. ҳар бир маҳсулот 3 хил функцияни бажаради:

- асосий функция;
- қўшимча функция;
- дисфункция (кераксиз) функция.

Масалан, стулнинг асосий функцияси-ўтириш, қўшимча функцияси стулнинг суянчиги, кераксиз функциясини эса аниқлаш керак.

ҳисоб–китобларга кўра, маҳсулот таннархида қўшимча функциянинг салмоғи ўртача 60%ни ташкил этади. Маълумки, саноатда ва халқ хўжалигининг бошқа тармоқларида маҳсулот таннаrxини калькуляция қилиш услуби ишлаб чиқилган ва амалиётда қўлланилади. Лекин, маҳсулотларнинг бажарадиган функцияларини калькуляция қилиш муаммоси ҳалигача ечилган эмас.

ФқТни ўтказиш қуйидаги босқичларга бўлинади:

1. Таҳлил қилиш объектини танлаш (маҳсулот конструкцияси, ишлаб чиқаришни ташкил қилиш, технологик жараён, бошқарув ва ҳисоб тизими кабилар);

2. Таҳлилнинг мақсади ва вазифаларини асослаш (рентабеллик даражасини ошириш, ишлаб чиқариш харажатларини камайтириш, жаҳон бозорида маҳсулотларнинг рақобатбардошлик қобилиятини ошириш, хомашё, материаллар ва электр қувватини тежаш, ишлаб чиқаришдаги “тор” жойларни бартараф қилиш, импорт ва тахчил маҳсулотларини ишлатишдан воз кечиш).

3. Таҳлил объекти тўғрисида маълумотларни йиғиш ва асосий, қўшимча ҳамда кераксиз функцияларни аниқлаш.

4. Ижодий ёндошиш ва ностандарт тафаккур қилиш.

5. Функционал-қиймат таҳлилинини қўллаш натижасида олинадиган иқтисодий самарани аниқлаш.

6. қабул қилинган қарорларни ишлаб чиқаришга жорий қилиш.

Таянч иборалар

Билиш назарияси, объектив дунё, воқеликнинг инъикоси, жонли мушоҳада. Абстракт тафаккур; тажриба; иқтисодий жараён ва ҳодисалар; анализ; синтез; дедукция, индукция; бизнес-режанинг реаллиги; жорий ва истикбол режалар; объектив баҳо, боғлиқ ва боғлиқ бўлмаган омиллар; ички хўжалик резервлари, халқ хўжалиги резерви, тармоқ резерви, регионал резерв, комплект резерв; хўжалик юритиш жараёни, хўжалик юритувчи субъектлар; моддий, меҳнат ва молиявий ресурслар; таққослаш; туркумлаш; мутлақ ва нисбий миқдорлар, занжирли алмаштириш; индекслар; баланс усуллари; корреляцияли ва регрессияли усул; интеграл усул; детерминалланган моделлар; бошқарув тизими; ахборот манбалари; оралиқ босқич; аналитик босқич; таҳлил натижалари; қарорлар қабул қилиш; бошқарув қарорларини ишлаб чиқаришга тадбиқ этиш; таҳлил натижаларини расмийлаштириш; аналитик жадваллар; таҳлил дастури; изоҳнома; комплекс ва тизимли таҳлил; пировард натижа; омиллар; сабаблар; жорий (ретроспектив) ҳисобот; тезкор ҳисобот; иш кунини тасвирга тушуриш, ҳисобот материалларини қайта ишлаш; ички завод таҳлили; заводлараро таҳлил; таққослаш шартлари; иқтисодий модель; бизнес-режа маълумотлари; ҳисоб маълумотлари, ҳисобдан ташқари маълумотлар; расмий ҳисобот; ойлик, чорак ва йиллик ҳисоботлар; ретроспектив таҳлилни объекти ва субъекти, функционал-қиймат таҳлили.

Назорат саволлари

1. Иқтисодий жараёнларни таҳлил қилишда диалектик билиш назариясидан қандай фойдаланилади?
2. Иқтисодий тизимида иқтисодий таҳлил қандай функцияни бажаради?
3. Иқтисодий таҳлилининг қандай йўналишлари мавжуд?
4. Иқтисодий таҳлилининг қандай тамойиллари бор?
5. Иқтисодий таҳлилининг резервларни аниқлашдаги аҳамияти нимадан иборат?
6. Иқтисодий таҳлилининг предмети.
7. Иқтисодий таҳлилининг вазифалари.
8. Иқтисодий таҳлилининг мазмуни.
9. Иқтисодий таҳлилининг методологияси (услубияти).
10. Иқтисодий таҳлилининг методи ва уни ўзига хос хусусиятлари.
11. Таҳлил дастурини тузиш.
18. Таҳлил объекти ва субъектлари.
19. Иқтисодий таҳлилининг асосий ахборот манбалари.
20. Таҳлилда қўлланиладиган маълумотлар тўғрилигини текшириш усуллари.
21. Таҳлил натижалари қандай расмийлаштирилади?
22. Таҳлил босқичлари.
олади?
23. Дастлабки таҳлилининг моҳияти нимадан иборат?

2-мавзу: Маҳсулотни ишлаб чиқариш ва сотиш таҳлили

Режа:

- 2.1. Маҳсулотни ишлаб чиқариш ва уни сотишни таҳлил қилишнинг вазифалари.**
- 2.2. Маҳсулот ишлаб чиқариш ва уни сотишга умумий таъриф.**
- 2.3. Тузилган шартнома мажбурияти асосида маҳсулот етказиб бериш бўйича сотиш режаси бажарилишини таҳлил қилиш.**
- 2.4. Маҳсулотни сотиш бўйича бизнес – режанинг бажарилишига таъсир қилувчи омилларни таҳлил қилиш.**
- 2.5. Хўжалик шартномалари асосида ассортимент бўйича маҳсулот ишлаб чиқариш бизнес-режасининг бажарилишини таҳлил қилиш.**
- 2.6. Ишлаб чиқарилган маҳсулот сифатини таҳлил қилиш.**
- 2.7. Маҳсулотни бир маромда (ритмда) ишлаб чиқаришни таҳлил қилиш.**
- 2.8. Ишлаб чиқариш дастурининг бажарилишига таъсир қилувчи омилларни туркумлаш ва уларга қисқача таъриф.**

Таянч иборалар.

Назорат саволлари.

- 2. 1. Маҳсулотни ишлаб чиқариш ва уни сотишни таҳлил қилишнинг вазифалари**

Жамият эҳтиёжини янада тўлароқ қондириш учун зарур бўлган моддий неъматларни ишлаб чиқариш асосан саноат корхоналарининг зиммасига тушади.

Саноат маҳсулоти ишлаб чиқаришининг оғишмай ўсиши миллий даромад ҳажмини оширади, ишлаб чиқаришнинг ўсиш суръатларининг юксалиши учун қўшимча манбаларни яратади ва меҳнаткашларнинг моддий фаровонлик даражасини яна ҳам оширади. Бозор иқтисодиёти шароитида энг долзарб масалалар: фан-техника тараққиётини янада жадаллаштириш, ишлаб чиқаришни техника жиҳатдан замонавий қайта қуроллантириш ва қайтадан ускуналаш (реконструкциялаш), барпо этилган ишлаб чиқариш потенциалидан (имкониятидан) жадал (интенсив) фойдаланиш, бошқарув тизими ва хўжалик механизмини такомиллаштириш асосида бозор иқтисодиётига ўтиш суръатларини, унинг самарадорлигини ошириш ҳамда шу асосда халқнинг фаровонлигини юксалтириш. Бинобарин, саноат олдидаги бош вазифа яна ҳам ижтимоий ишлаб чиқариш самарадорлигини оширишдан иборат. Бу дегани, ҳар бир меҳнат, моддий ва молия харажат бирлигига ишлаб чиқариш ҳажми ва миллий даромадни кескин тарзда оширишни тақозо қилади. Ана шундагина меҳнат унумдорлигини жадал оширишга эришиш мумкин.

Бозор иқтисодиёти корхона фаолиятининг энг замонавий хўжалик механизмини вужудга келтириш вазифасини ўртага қўйди. Бундай механизм корхонани ривожлантириш учун таъсирчан ички омилларни таъминаши керак. Истеъмолчи учун ишлашга, ресурсларни бутун чоралар билан тежашга, фан ва техника ютуқларини кенг қўллашга ундаши зарур. Бу механизм корхона манфаатини жамият манфаати билан уйғун ва чамбарчас боғлаб олиб бориши лозим.

Маҳсулотни ишлаб чиқариш ва сотишда таҳлилнинг асосий вазифалари қуйидагилардан иборат:

- маҳсулотни ишлаб чиқариш ва уни сотиш бўйича бизнес-режанинг асослиги ва тиғизлигини аниқлаш;
- корхоналарнинг маҳсулот ишлаб чиқариш бўйича ўсиш суръати, таркиби, номенклатура, ассортимент, сифати ва бир текисда ишлаб чиқаришга баҳо бериш;
- ўтган йилга нисбатан маҳсулот ҳажмининг ўсиши ва унинг сабабларини аниқлаш;
- тузилган шартнома мажбурияти асосида маҳсулот етказиб бериш бўйича сотиш режасининг бажарилишига баҳо бериш;
- маҳсулот ишлаб чиқариш ва уни сотишни амалга ошириш бўйича резервларни аниқлаш ва унинг таркиби ҳамда сифатини яхшилаш кабилар.

Ишлаб чиқариш дастурининг бажарилишини таҳлил қилишда бир қанча ахборот манбалари 1-П сонли “Корхона (бирлашма)нинг маҳсулот бўйича йиллик ҳисоботи”. Бундан ташқари ойлик, квартал ҳисоботлари ҳам қўлланилади, 5-С сонли “Корхоналар (ташкilotлар) маҳсулот ишлаб чиқариш, ишлар ва хизматлар харажатлари тўғрисида ҳисобот”, янги техникани жорий

қилиш бўйича ҳисобот, маҳсулотнинг сифати ва нави бўйича статистик маълумотлар ва ҳ.к.

2. 2. Маҳсулот ишлаб чиқариш ва уни сотишга умумий таъриф

ҳажм кўрсаткичлари орасида маҳсулотни реализация қилиш кўрсаткичи ўзига хос аҳамиятга эга бўлиб, у ишлаб чиқариш самарадорлигини аниқловчи сифат кўрсаткичларидан биридир.

Дарҳақиқат сотиш далил ишлаб чиқарилган маҳсулотнинг ижтимоий истеъмол талаб ва эҳтиёжларига жавоб бериши демакдир. Бундай шароитда корхоналар маҳсулот ассортиментини кенгайтириш ва унинг сифатини яхшилашдан у ёки бу товарларга бўлган таклиф ва талабларни ўрганишдан манфаатдорлар, зеро ишлаб чиқариш сотиш далили билан тугалланади.

Лекин, корхоналарнинг иш юритиш тажрибаси сотиш кўрсаткичиларида жиддий нуқсонлар мавжудлигини кўрсатди. Гап шундаки, корхоналар сотиш режасини орттириб бажарганлари ҳолда, уларнинг айрим истеъмолчилар билан тузилган шартнома мажбуриятига асосан мол етказиб бермаслик ҳоллари кўпайди. Бу эса ўз навбатида халқ хўжалигига катта зарар етказди. Шу сабабли корхоналарнинг хўжалик фаолиятига баҳо берувчи муҳим кўрсаткич (баҳо берувчи мезон) сотиш режасининг шартнома мажбуриятини ҳисобга олган ҳолда бажарилиши бўлиб қолди. Агар корхона ушбу кўрсаткич бўйича режанинг 100%га бажарса, у ҳолда моддий рағбатлантириш фондининг ҳажми 15%га ошар эди.

Дарвоқе, мазкур кўрсаткич бўйича режанинг бажарилиш даражаси 100%дан ошмайди – энг мақбули 100%дир. Бинобарин, ушбу кўрсаткич бўйича режанинг ҳар бир бажарилмаган%га эса моддий рағбатлантириш фондининг ҳажми 3%га камайар эди. Маҳсулотни амалга ошириш, авваламбор, товар маҳсулотини ишлаб чиқаришга боғлиқ.

Товар маҳсулоти деганда, барча ишлаб чиқариш босқичларини ўтаган, тўла бутланган, техника назорати бўлиמידан ўтган ва омборга топширилган маҳсулот тушунилади.

Сотилган маҳсулот деганда, товарлар истеъмолчиларга юборилганда ёки унинг пули мол юборувчиларнинг банкдаги ҳисоб-китоб счётига ўтказилиши тушунилади.

Саноат маҳсулоти ҳар хил баҳоларда ҳисобланади. Товар ва реализация қилинган маҳсулот бир хил баҳода, яъни режада қабул қилинган улгуржи баҳода ҳисобланади. Бу эса ишлаб чиқарилган ва реализация қилинган маҳсулотни таққослаш учун имконият яратади. Бундан ташқари, товар маҳсулоти ҳисоботда амалдаги улгуржи баҳо билан ҳам ҳисобланади. Бу эса, ўз навбатида, ишлаб чиқарилган маҳсулот ҳажмини таннарх, фойда каби кўрсаткичлар билан боғлаш учун имкон беради, чунки таннарх ва фойда кўрсаткичларини ўлчашда асос қилиб амалда ҳаракат қилувчи улгуржи баҳо олинади.

Товар маҳсулоти ўзгармас ва амалдаги улгуржи баҳода ҳисобланса, *шартномавий (эркин) нархларда* сотилади.

Товар ва реализация кўрсаткичлари бир-бири билан узвий равишда боғлиқ. Масалан, ҳисобот даврида реализация қилинмаган маҳсулот (тайёр маҳсулот, жўнатилган товарлар)нинг йил бошига бўлган қолдиғи кўшув ишлаб чиқарилган товар маҳсулоти минус реализация ҳажми тенг бўлади реализация қилинмаган маҳсулотларнинг йил охирига бўлган қолдиғи ва ҳ.к.

Соф маҳсулот товар маҳсулот билан уни ишлаб чиқаришга қилинган моддий сарфлар (шу жумладан асосий ишлаб чиқариш фондларининг амортизацияси) суммаси ўртасидаги фарқ сифатида аниқланилади. Бу кўрсаткичдан фойдаланиш меҳнат жамоаларини буюмлашган меҳнатни кам сарфлаб маҳсулот ишлаб чиқаришни кўпайтиришдан манфаатдор қилади. Моддий ишлаб чиқаришда барча тармоқларининг соф маҳсулот суммаси мамлакатда ҳосил қилинган миллий даромадни ташкил этади. Соф маҳсулот кўрсаткичидан фойдаланиш чиқимсиз хўжалик механизмини шакллантиришнинг йўналишларидан биридир.

Меъёрий соф маҳсулот (МСМ) ишлаб чиқаришдаги ишчиларнинг асосий ва кўшимча иш ҳақини, ижтимоий суғурта учун ажратмалар ва норматив фойдани жамлаш орқали аниқланади.

Соф маҳсулотда бўлганидек, МСМ нинг иқтисодий мазмунини янгидан ҳосил қилинган қиймат ташкил қилади.

МСМ соф маҳсулот сингари чиқимсиз хўжалик механизмнинг муҳим йўлларида бири бўлиб ҳисобланади. Лекин МСМ бир қанча нуқсонлардан ҳоли эмас. Уни қўллаш доираси жуда ҳам чекланган. У асосан меҳнат унумдорлигининг ўсиш суръатларини аниқлаш ва иш ҳақи меъёрларини белгилашда фойдаланилган. Бундан ташқри, у таннарх, фойда, рентабеллик, корхонанинг даромади сингари хўжалик ҳисобига доир кўрсаткичлари билан боғланмаган ва ниҳоят, МСМ кўрсаткичи маҳсулот таркибидаги тузилмавий ўзгариш таъсирига берилувчи бўлади: иккинчи даражали, аммо нисбатан кўп меҳнат талаб қиладиган маҳсулотларни кўпайтириш ҳисобига МСМ ни товар маҳсулотига нисбатан жадалроқ ўстиришни таъминлаш мумкин.

Шартли соф маҳсулот (ШСМ) – бу соф маҳсулот билан асосий фондларнинг амортизацияси йиғиндисидир.

2. 3. Тузилган шартнома мажбурияти асосида маҳсулотни етказиб бериш бўйича сотиш режаси бажарилишини таҳлил қилиш

Маҳсулот етказиб бериш шартномаси корхоналар ўртасида тузиладиган битимдир. Бунда маҳсулот етказиб берадиган корхона харидор- корхонага ўзаро келишилган ассортиментдаги, миқдор ва сифатдаги маҳсулотни муддатда топшириш мажбуриятини, харидор эса уни қабул қилиш ва ҳақини тўлаш мажбуриятини ўз зиммасига олади.

Шартномада уни бажаришнинг барча шарт-шароитлари: идишга – (тарага) қўйилган талаблар, нархлар, ҳисоб-китоблар тартиби, маҳсулотларни ўраб-жойлаш ва ташиш усуллари ва бошқалар кўрсатилади.

Шартномадаги мажбуриятларга амал қилинмаса, маҳсулот етказиб берувчи корхона моддий жиҳатдан жавобгар бўлиб, истеъмолчи кўрадиган

зарарни қоплайди. Шартнома бандлари бузилгани учун жарималар тўлаш, етказилган зарарни қоплаш корxonани буюртмачига маҳсулот етказиб бериш мажбуриятдан халос этмайди. Маҳсулот етказиб бериш интизомини корxonаларнинг ўзигагина боғлиқ бўлиб қолмасдан, балки моддий-техникавий таъминот идоралари, транспорт, бутун бошқариш бўғинлари ишига ҳам кўп жиҳатдан боғлиқдир. Шартнома интизомига риоя қилиш иқтисодиётнинг баланслашуви, халқ хўжалигининг нормал фаолият кўрсатиш, корxonаларнинг бир маромда ишлаши, унинг самарадорлигини оширишнинг зарур шартидир ва ниҳоят хўжалик механизмини такомиллаштиришнинг энг муҳим омилидир.

Жами сотиш ҳажмида шартнома мажбуриятларига риоя этмасликдан иборат салбий тенденция, республикада халқ хўжалигининг аксарият тармоқлари учун характерлидир. Республикадаги корxonаларнинг ҳар тўрттасидан бири шартнома мажбуриятларига амал қилмаяпти. Маҳсулот етказиб берувчилардан баъзиларининг шартнома мажбуриятини бузиши ўз навбатида бошқаларнинг шу мажбуриятларни бажармаслигига олиб келадики, бу оқибатда ижтимоий-иқтисодий ривожлантиришни пайсалга солади.

Сотиш ҳажмида шартнома мажбуриятларига риоя қилиш режасининг бажарилишини таҳлил қилиш учун керакли маълумотлар йиллик ҳисоботнинг 1-П сонли “Корxonанинг (бирлашманинг) маҳсулот ишлаб чиқариш бўйича йиллик ҳисоботи” шаклидан ҳамда бизнес-режадан олинади.

7-жадвал

Тузилган шартнома мажбурияти бўйича истеъмолчиларга мол етказиб бериш (поставка) режасининг бажарилишини таҳлил қилиш (минг сўм ҳисобида)

Давр	Бизнес - режа бўйича сотиш ҳажми	Етказиб берилмаган маҳсулотнинг ўсиб бориши	Сотиш режасининг шартнома мажбуриятини ҳисобга олган ҳолда бажарилиши	
			Суммаси (минг сўм)	Фоиз ҳисобида
1 чорак	210650	-2400	208200	
2 чорак	210700	-2300	208400	
1 ярим йиллик	421350	-4700	416600	
3 чорак	210600	-2600	208000	
4 чорак	310650	-3700	306950	
Жами	942600	-11000	931600	98,8

7-жадвалдан кўринишича, сотиш ҳажми бўйича бизнес-режа 104,2%га (982460 × 100: 942600) бажарилгани ҳолда, тузилган шартнома мажбурияти бўйича режа эса 98,8 %га бажарилди.

Шартнома мажбурияти бўйича режанинг бажарилишини аниқлаш учун бизнес-режа ҳажмидаги сотиш суммасидан етказиб берилмаган маҳсулотларнинг суммаси чиқарилиб, сўнг сотиш ҳажмининг бизнес-режа даражасига бўлинади. Таҳлил қилинаётган корхона истеъмолчиларга маҳсулотларнинг айрим тури бўйича 11000 минг сўмга кам маҳсулот етказиб берди.

Демак, бу ҳолда шартнома мажбурияти режаси 98,8 %га бажарилди, яъни

$$\frac{942600 - 11000}{942600} = \frac{931600}{942600} \text{ 98,8 \%}$$

2.4. Маҳсулотнинг сотиш бўйича бизнес-режанинг бажарилишига таъсир қилувчи омилларни таҳлил қилиш

Юқорида айтилганидек, корхоналарнинг ҳажм кўрсаткичларига сотилган, товар маҳсулоти ва соф маҳсулот киради. Бу кўрсаткичларни таҳлил қилиш учун керакли маълумотлар йиллик ҳисоботнинг 1-П: 1-Т сонли шаклларида олинади.

8-жадвал

Товар ва сотилган маҳсулот бўйича бизнес-режанинг бажарилиши ва ўсиш суръати (минг сўм)

№	Кўрсаткичлар	ўтган йилдаги ҳақиқий суммаси	Жорий йилдаги бизнес-режа суммаси бўйича	Жорий йилдаги ҳақиқий сумма	Бизнес-режага нисбатан мутлақ фарқ (+,-)	Бизнес-режанинг бажарилиши % ҳисобида
1.	Сотиш ҳажмининг бизнес-режада берилган амалдаги улгуржи баҳоси	896550	942600	982460	+39860	104,2
2.	Товар маҳсулотининг бизнес-режада берилган амалдаги улгуржи баҳоси	896550	942600	997970	+55370	105,9
3.	Товар маҳсулотининг ўзгармас (барқарор) корхона улгуржи баҳоси	898370	945000	1000910	+55910	106,0
4.	Соф маҳсулот	216200	238000	240350	+2350	101,0

Жадвалдан кўринишича, корхона жорий йилда ҳажм кўрсаткичлари бўйича бизнес-режани орттириб бажарди. Бунда ушбу кўрсаткичлар бўйича режанинг бажарилиши турлича. Агар соф маҳсулот бўйича режа фақат 1%га ортиқ бажарилган бўлса, у ҳолда товар маҳсулоти бўйича эса 6%га ортиқ бажарилди. Демак, корхона жорий йилда кўпроқ материал талаб маҳсулот ишлаб чиқарган.

Юқорида берилган 8-жадвалдан кўринишича, сотиш ҳажми бўйича режа 39860 минг сўмга ёки 4,2%га орттириб бажарилди. Сотиш ҳажмининг мутлақ ўсишига икки омил таъсир кўрсатди:

-товар маҳсулотини режага нисбатан + 55370 минг сўмга (997970 – 942600) кўп ишлаб чиқарган;

-сотиш ҳажми бўйича ўсиш суръатининг ўзгариши. Бу омилнинг таъсири баланс усули билан аниқланади, яъни (39890 – 55370) = -15510 минг сўм. Демак, сотиш ҳажмининг суръати пасайган. Шундай қилиб, икки омилнинг таъсири (+55370) - (-15510) = +39860 минг сўм, яъни сотиш ҳажмида бўлган фарққа (39860 минг сўм) тенг.

Сотиш ҳажмининг ўсиш суръатига кўпгина кўрсаткичлар таъсир кўрсатади. Буларга маҳсулотнинг сифати, уни бир маромда ишлаб чиқариш ҳамда маҳсулотни ўз вақтида истеъмолчиларга жўнатиш ва унинг ҳақини тўлаш, сотилмаган маҳсулотларнинг йил бошига ва йил охирига бўлган

қолдиғи каби омиллар киради. Ишлаб чиқарилган ва сотилган маҳсулотнинг бир-бирига боғлиқлигини текшириш учун товар балансини тузиш керак. Уни қуйидаги формула орқали ифода қилиш мумкин:

$$T_1 + M = P + T_2$$

Бу ерда:

T_1 – сотилмаган маҳсулотларнинг йил бошига бўлган қолдиғи;

M – жорий йилда ишлаб чиқарилган товар маҳсулотининг ҳажми;

P – жорий йилда сотилган маҳсулот ҳажми;

T_2 – сотилмаган маҳсулотларнинг йил охирига бўлган қолдиғи.

Товар балансининг элементлари бир-бири билан узвий равишда боғлиқ. Агар режага нисбатан йил бошига бўлган қолдиқ кўп бўлса, у ҳолда шу фаркга сотиш ҳажми ошади. Аксинча, сотилмаган маҳсулотларнинг йил охирига бўлган қолдиғи камайса, у ҳолда сотиш ҳажми ошади.

Сотиш ҳажмининг ўзгаришига товар маҳсулотини ишлаб чиқариш ва сотилмаган маҳсулотларнинг ўзгариши таъсир қилар экан. Энди юқорида берилган тенгликдан сотиш жараёнини қуйидагича ифода этиш мумкин:

$$P = T_1 + M - T_2$$

Ушбу боғланишни таҳлил қилиш учун қуйидаги жадвални ҳавола қиламиз (9-жадвал).

9-жадвал
(минг сўм) ҳисобида

Кўрсаткичлар	Бизнес-режа бўйича	ҳақиқатда	Фарқи (+,-)	Сотиш ҳажмига таъсири (+,-)
1. Сотилмаган маҳсулотларнинг йил бошига бўлган қолдиғи	62470	62520	+50	+50
2. Сотилмаган маҳсулотларнинг йил охирига бўлган қолдиғи	62470	78030	+15560	-15560
3. Товар маҳсулоти	942600	997970	+55370	+55370
4. Сотилган маҳсулот ҳажми (1 қатор- 2 қатор + 3 қатор)	942600	982460	+39860	+39860

Шуни таъкидлаш керакки, товар маҳсулоти ҳақиқий улгуржи нархларини оғиши ҳукуматнинг қарори асосида ёки маҳсулот сифатининг яхшиланганлиги туфайли содир бўлган нарх ўзгаришининг натижаси бўлиши мумкин. Аксарият ҳолларда товар маҳсулоти ҳажмининг кўпайиши нархларнинг кескин тарзда кўтарилиши ҳисобига содир бўлиб, амалда эса ишлаб чиқаришнинг табиий ҳажмини камайиши эҳтимолдан холи эмас. Ушбу омилларнинг таъсирини аниқлаш учун қуйидаги жадвални ҳавола қиламиз.

10-жадвал

Маҳсулотнинг физик ҳажми ўзгаришига таъсир этувчи омиллар ҳисоб-китоби (минг сўм ҳисобида)

Кўрсаткичлар	2002 йил	2003 йил	Мутлақ фарқ (+,-)		
			жами	шу жумладан	
				нархлар	Физик ҳажми
1. Товар маҳсулотининг	896550	997970	+101420	+374240	-272820

амалдаги улгуржи баҳоси					
2. Товар маҳсулотининг солиштирма улгуржи баҳоси	896550	623730	-272820		
3. Нархлар индекси	1,0	1,6	+0,6		

Жадвалдан кўринишича, товар маҳсулоти ҳажми 2003 йили 2002 йилга нисбатан 101420 минг сўмга ошган. Лекин бу кўпайиш нархларнинг 374240 минг сўмга ошиши (997970-623730) туфайли содир бўлди, ишлаб чиқаришнинг табиий ҳажми, яъни ишлаб чиқарилган маҳсулотнинг натурадаги миқдори ҳисобига эса 272820 минг сўмга (623730-896550) камайди. Агар маҳсулот нархи ўзгармай, 2002 йил даражасида қолганда, маҳсулот ишлаб чиқариш ҳажми фақат 623730 минг сўмни ташкил этар, яъни ишлаб чиқариш ҳажми 272820 минг сўмга камайган бўлар эди.

2.5. Хўжалик шартномалари асосида ассортимент бўйича маҳсулот ишлаб чиқариш бизнес-режасининг бажарилишини таҳлил қилиш

Товар, реализация ва соф маҳсулот бўйича бизнес-режанинг бажарилиши корхона фаолиятидаги миқдорий кўрсаткичлардир. Сифат кўрсаткичларидан бири тузилган шартнома мажбуриятига асосан истеъмолчиларни зарур ассортимент бўйича товарлар билан таъминлаш ҳисобланади.

Халқ хўжалигида юзага келиши мумкин бўлган номутаносибсизликнинг олдини олиш учун корхоналар маҳсулот ишлаб чиқариш режасини нафақат қиймат (пул) ифодасида, балки белгиланган ассортимент бўйича бажарилиши зарур. Чунки маҳсулотлар турлича истеъмол хусусиятига эгадирлар, шу сабабли айрим маҳсулотлар ишлаб чиқариш бўйича юзага келган танқисликни бошқа бир маҳсулотларни кўп ишлаб чиқариш билан тўлдириб бўлмайди.

Ассортимент ўз навбатида қуйидагиларга бўлинади. Тўлиқ ассортимент – барча маҳсулотларнинг тўла рўйхати. Туркумлашган ассортимент деганда, маҳсулотларнинг турдош туркумларга бирлашганлиги тушунилади. Туркум таркибига кирган маҳсулотлар эса туркум ичидаги ассортиментни ташкил этади.

Ассортимент бўйича бизнес - режанинг бажарилмаслиги истеъмолчиларнинг техникавий-иқтисодий кўрсаткичларига салбий таъсир кўрсатади: иш вақти ва дастгоҳлардан тўлиқ фойдаланмасликка, корхоналарни бир маромда ишламасликка, қурилиш объектларини ўз муддатида фойдаланишга топширмасликка олиб келади. Шунингдек, ассортимент бўйича бизнес-режа бажармаслик маҳсулот етказиб берувчи корхоналарда ҳам ортиқча харажатларнинг юзага келишига олиб келади. Ортиқча харажатнинг келиб чиқишига шартнома шартига риоя қилмаслик натижасида истеъмолчиларга тўланадиган жарима ва ўсимлар (пеня) сабаб бўлади. Ассортимент бўйича бизнес-режанинг бажарилмаслигига объектив ва субъектив омиллар таъсир кўрсатади. Одатда, корхоналар зарур ва истеъмолчиларнинг талаб ҳамда эҳтиёжларига мос келадиган кам рентабеллик маҳсулотларни ишлаб чиқаришни камайтириш ҳисобига кўпроқ “фойда” берадиган маҳсулотларни ишлаб чиқаришдан моддий жиҳатдан манфаатдорлар. Кўпинча, ассортимент

бўйича бизнес-режанинг бажарилмаслигига маҳсулотни ишлаб чиқариш учун зарур хомашё, материаллар, қўшимча материаллар ва ҳоказоларнинг етишмаслиги сабаб бўлади.

Таҳлил икки йўналишда олиб борилади. Биринчи йўналиш ассортимент бўйича бизнес-режанинг бажарилиши натура кўрсаткичларига (тонна, метр, дона кабилар) асосан баҳо берилади. Иккинчи йўналиш-ассортимент бўйича бизнес-режанинг бажарилиши қиймат (пул) ифодасида олиб борилиб, ассортимент бўйича бизнес-режанинг ўртача бажарилиш%и аниқланади.

Корхонанинг ишлаб чиқариш фаолиятининг характери ва уларнинг шарт-шароитларига қараб ассортимент бўйича бизнес-режанинг бажарилиши қуйидаги усуллар билан амалга оширилади.

1. Маҳсулот ассортименти бўйича бизнес-режанинг ўртача бажарилиш%и режа бўйича ва режадан ортиқча бажарилган маҳсулотларнинг сонини корхонада ишлаб чиқариладиган барча маҳсулотлар сонига нисбати тариқасида аниқланади. Айтайлик, корхона ҳаммаси бўлиб 100 хил маҳсулот ишлаб чиқаради, шундан 89 хил маҳсулот бўйича режа бажарилган. У ҳолда маҳсулот ассортименти бўйича бизнес-режанинг ўртача бажарилиши 89 %га тенг бўлади:

$$= \left(\frac{89}{100} \times 100 \right)$$

Шуни айтиш керакки, бундай содда усулни ҳар ерда ҳам қўллаш мумкин эмас. Агар ишлаб чиқарилган алоҳида олинган маҳсулот турларининг салмоғи (улуши) умумий ишлаб чиқарилган маҳсулот ҳажмига нисбатан бир-биридан кескин тарзда фарқ қилса, у ҳолда ассортимент бўйича бизнес-режанинг бажарилиши тўғрисида нотўғри маълумот оламиз.

2. Маҳсулот ассортименти бўйича бизнес-режанинг ўртача бажарилиши%и сифатида маҳсулот турлари ишлаб чиқариш бўйича режанинг энг кам бажарилиши олинади. Айтайлик, А-102 %, Б-93%, В-81% бажарилган. Демак, ассортимент бўйича бизнес-режа 81%га бажарилган. Лекин, бу усул ҳам биринчи усулга хос камчиликлардан ҳоли эмас.

3. Корхона фаолиятига тўғри баҳо беришда маҳсулот ассортименти бўйича бизнес-режанинг бажарилишини аниқлашда энг кам сон миқдорини ҳисобга олиш усули қўлланилади. Ушбу усулнинг мазмуни ва моҳияти қуйидагидан иборат. Ассортимент бўйича бизнес-режанинг бажарилиш даражасини аниқлаш учун аввало режа чегараси ичида ишлаб чиқарилган маҳсулот суммасини аниқлаш керак. Бунинг учун режадан ортиқча ёки бизнес-режада кўрсатилмаган маҳсулотларни ишлаб чиқариш ассортимент бўйича бизнес режанинг бажарилишини аниқлашда ҳисобга кирмайди.

Шундай қилиб, ассортимент бўйича бизнес-режанинг ўртача бажарилиш%ини аниқлаш учун режа ассортименти ҳисобига ишлаб чиқарилган маҳсулот суммасини жамлаб, уни 100 га кўпайтириб, сўнг бизнес-режа бўйича ишлаб чиқарилган маҳсулот ҳажмига бўлиш керак.

Ассортимент бўйича бизнес-режани бажаришда таҳлил вазифаси ҳар бир маҳсулот тури бўйича режанинг бажармаслик сабабларини аниқлашдан иборат. Ассортимент бўйича бизнес-режанинг энг юқори бажарилиши 100%га тенг

бўлади, ундан ортиқ бўлиши мумкин эмас. Шунинг учун таҳлил қилиш жараёнида ҳамма маҳсулот турлари бўйича режанинг бажарилиши аниқланади. Корхонанинг ассортимент бўйича бизнес-режани бажарилиши ҳақидаги маълумотларни қуйидаги берилган 11-жадвалдан кўришимиз мумкин.

11-жадвалдан кўринишича, таҳлил қилинаётган корхона ассортимент бўйича бизнес-режани 100%га бажарган.

$$(991340 \times 100) / 991340 = 100\%$$

Товар маҳсулот ишлаб чиқариш бўйича бизнес-режа 101%га бажарилган. Лекин, болалар учун ички трикотаж маҳсулоти ишлаб чиқариш бўйича ассортимент режаси фақат 85,9%га бажарилди ёки режага нисбатан 1770 минг дона кам. Спорт трикотажи маҳсулотлари ишлаб чиқариш бўйича ассортимент режаси 84%га бажарилди. Аёллар учун устки трикотаж маҳсулоти ишлаб чиқариш бўйича эса ассортимент режаси фақат 73,1%га бажарилди.

Ассортимент бўйича бизнес-режанинг бажарилмаслигига турли омиллар сабаб бўлади. Буларга юқорида айтилганидек у ёки бу маҳсулот ишлаб чиқариш учун зарур хомашё, материаллар ва қўшимча материалларнинг етишмаслиги. Одатда, корхоналар кам меҳнат талаб қиладиган, лекин кўпроқ “фойда” берадиган рентабеллик маҳсулотларни ишлаб чиқаришга интиладилар. Бизнинг мисолимизда болалар учун трикотаж маҳсулотлари ишлаб чиқаришдан кўра катталар учун трикотаж маҳсулотларини ишлаб чиқаришни кўпайтириш корхона учун “фойдалироқдир”.

11-жадвал

Маҳсулот ассортиментини бўйича бизнес-режанинг бажарилишини таҳлил қилиш.

Маҳсулот турлар	Ишлаб чиқариш ҳажмининг натура бўйича ифодаси (минг.дона) (минг.метр)			Товар маҳсулотнинг амалдаги улгуржи баҳоси (минг сўм)		
	режа бўйича	ҳақиқатда	режани бажарилиши (% ҳис.)	Бизнес-режа бўйича	ҳақиқатда	
					жами	Берил. Ассор. ҳисоб.
1. Ички трикотаж маҳсулотлари Жумладан:	17870	17870	100.0	229550	229550	229550
а) эркаклар трикотажи;	513	606	118.13	12880	15220	12880
б) аёл трикотажи;	4101	5883	143.45	60880	87340	60880
в) болалар трикотажи;	12600	10830	85.95	138070	118670	118670
г) спорт трикотажи;	656	551	84.0	9900	8320	8320
2. Устки трикотаж Жумладан:	9304	9333	100.31	745650	747960	745650
а) эркаклар трикотажи;	488	443	90.78	57680	52360	52360
б) аёл трикотажи;	1871	1367	73.06	210040	153460	15346
в) болалар трикотажи;	5970	6315	105.78	316930	335250	31693
г) спорт трикотажи;	975	1206	123.89	166990	206890	166990
3. Пайпоқ маҳсулотлари	40	40	100.0	230	230	230
4. Миёна астар	1085	1167	107.56	10910	11740	10910
5. Бошқа маҳсулотлар	-	-	-	5000	11430	5000
6. Жами	-	-	-	991340	1000910	991340

2.6. Ишлаб чиқарилган маҳсулот сифатини таҳлил қилиш

Халқ хўжалигининг ҳозирги ривожланиш босқичида, илмий-техника тараққиёти шароитида, ишлаб чиқаришни жадаллаштириш ва аҳолининг моддий фаровонлигини яна ҳам оширишда маҳсулот сифатини яхшилаш катта аҳамиятга эга.

Маҳсулот сифати деганда, унинг барча мўлжалланган мақсадда фойдаланишга яроқли хусусиятларининг мажмуаси тушунилади.

Юқори сифатли маҳсулот нафақат истеъмолчиларнинг эҳтиёжларини тўлатуқис қондирибгина қолмай, балки бундай маҳсулот кўп хизмат қилади, камкўстсиз, нуқсонсиз бўлади, кўриниши чиройли ва кишида эстетик завқ туғдиради. Саноат маҳсулотининг сифати корхона фаолиятига баҳо берувчи энг муҳим сифат кўрсаткичларидан биридир. Вазирлар Маҳкамасининг бир қатор қарор ва кўрсатмаларида маҳсулот сифатини ошириш, юқори унумли машина ва дастгоҳларни жорий этиш муҳимлиги қайд қилиб ўтилган. Бугунги кунда юксак сифат бўлмаса фан-техника тараққиётини жадаллаштиришнинг иложи йўқ.

Саноат тармоқларида ишлаб чиқариладиган маҳсулот сифатини ифодалашда турли кўрсаткичлар қўлланилади. Сифат кўрсаткичлари маҳсулотнинг қандай тури учун мўлжалланганига боғлиқ. Масалан, машинасозлик корхоналарида маҳсулот сифатини ифодаловчи асосий кўрсаткич – ишлаб чиқарилган маҳсулотнинг давлат стандартлари (ГОСТ) тармоқ стандартлари (ОСТ) ва техникавий шартларга (ТУ) мос келиши ҳисобланади.

қурилиш материаллари саноатида – оҳак ва ганчнинг сифати уларнинг боғловчилик (ёпишқоқлик) қобилятига, кўмир саноатида ёқилғининг сифати эса уларнинг иссиқлик бериш қобилятига қараб аниқланади. қора ва рангли металлургия, кимё ва технологик жараёнлар аппаратлар ёрдамида олиб бориладиган корхоналарда маҳсулот сифати асосий технологик жараёнларга риоя қилишга қараб аниқланади. Енгил ва тўқимачилик саноатида маҳсулот сифатини аниқлашда сортлар қўлланилади ва ҳ.к.

Маҳсулот сифатини таҳлил қилишда фойдаланиладиган асосий кўрсаткичлар билан бир қаторда сифатсиз маҳсулот учун истеъмолчиларга тўланадиган жарималар, маҳсулотни кафолатли таъмир қилувчи устахоналарга сарфланадиган харажатлар каби кўрсаткичлар ҳам қўлланилади.

Шундай қилиб, маҳсулот сифатини таҳлил қилиш усуллари таҳлил қилинаётган корхонанинг қайси тармоқга мансуб эканлигига боғлиқ экан.

Юқорида айтилганидек, енгил ва озиқ-овқат саноати маҳсулотларининг сифатига сортлар орқали (пойафзал, идиш-товоқлар, ун ва ҳ.к.) баҳо берилади. Бинобарин, маҳсулот сифати қанча яхши бўлса, унинг сорти ва нархи шунча юқори бўлади ва аксинча. Халқ истеъмол буюмлари ишлаб чиқарадиган корхоналар ҳар йил чораги 1-П (сорт бўйича) сонли “Саноат маҳсулотларининг сортлари” бўйича ҳисобот берадилар.

Маҳсулот сифатига сортларга қараб баҳо беришда умумлашган тушунча ўртача сорт орқали ифодаланиб, у уч хил усул билан ҳисобланилади.

1. Ўртача тортилган сортни аниқлаш. Бу усулда ҳар бир сорт бўйича ишлаб чиқарилган маҳсулот миқдорини айнан шу сорт белгисига кўпайтириб, сўнгра ҳосил бўлган суммани ҳамма сортлар бўйича ишлаб чиқарилган жами маҳсулотларнинг миқдорига тақсимлаш керак.

12-жадвал

Маҳсулот сифати бўйича режанинг бажарилиши:

а) ўртача тортилган сорт

Сорт	Ўлчов бирлиги	Миқдор	
		режа бўйича	ҳақиқатда
1-сорт	Минг дона	22890	28620
2-сорт	Минг дона	12210	9875
3-сорт	Минг дона	5210	3750
Жами	Минг дона	40310	42245

Жадвалда берилган рақамларга кўра, сортлилик коэффиценти:

$$а) \text{ режа бўйича} = \frac{22890 \times 1 + 12210 \times 2 + 5210 \times 3}{40310} = 1,56 ;$$

$$б) \text{ ҳақиқатда} = \frac{28620 \times 1 + 9875 \times 2 + 3750 \times 3}{42245} = 1,41 .$$

ҳисобдан кўринишича, сортлилик коэффиценти режа бўйича 1,56, ҳақиқатда эса, 1,41 ни ташкил этди. Демак сортлилик коэффиценти 0,15 бандга кўпайган. Сортлилик коэффиценти қанчалик бирга яқинлашса, шунчага сорт юқори бўлади. Агар сортлилик коэффиценти бирга тенг бўлса, у ҳолда ҳамма маҳсулот биринчи сорт билан ишлаб чиқарилганлигини билдиради.

2. Ўртача сортлилик коэффиценти. Уни аниқлаш учун аввал ҳар бир сортнинг баҳосини биринчи сорт баҳосига нисбати орқали шартли равишда биринчи сортга ўтказиш коэффиценти аниқланади, сўнгра бу коэффицентларни ҳар бир сорт бўйича бўлган маҳсулот миқдорига кўпайтирилиб, жами ишлаб чиқарилган маҳсулот миқдорига бўлинади.

13-жадвал

б) ўртача сортлилик коэффиценти

Сорт	Бир дона-нинг улгуржи баҳоси (сўм)	Ўтказиш коэффиценти	Миқдори	
			режа бўйича	ҳақиқатда
1-сорт	690	1,0	22890	28620
2-сорт	675	0,978	12210	9875
3-сорт	625	0,906	5210	3750
Жами	-	-	40310	42245

Жадвалдаги рақамларга кўра, ўртача сортлилик коэффиценти:

$$а) \text{ режа бўйича} = \frac{1 \times 22890 + 0,978 \times 12210 + 0,906 \times 5210}{40310} = 0,981 ;$$

$$б) \text{ ҳақиқатда} = \frac{1 \times 28620 + 0,978 \times 9875 + 0,906 \times 3750}{42245} = 0,987 .$$

Демак, ўртача сортлилик коэффициенти режага нисбатан 0,006 бандга ошган. Бу эса маҳсулот сифатини яхшиланганлигидан далолат беради.

3. ўртача сортни ўртача тортилган баҳога асосан аниқлаш. Бу усулда ҳар бир сорт бўйича маҳсулот миқдорини айнан шу сортлар баҳосига кўпайтирилиб, сўнга ҳосил бўлган қийматни ишлаб чиқарилган маҳсулотларнинг жами миқдорига бўлинади.

14-жадвал

в) ўртача сортни ўртача тортилган баҳоси

Сорт	Маҳсулот бирлигининг улгуржи баҳоси (сўм хисобида)	Маҳсулот ҳажми			
		режа бўйича		ҳақиқатда	
		минг дона	минг сўм	минг дона	минг сўм
1-сорт	17	130	2210	145	2465
2-сорт	14	28	392	25	350
3-сорт	12	11	132	5	60
Жами	-	169	2734	175	2875

Жадвалда берилган маълумотларга кўра маҳсулот бирлигининг ўртача тортилган баҳоси:

а) режа бўйича $= \frac{2734}{169} = 16$ сўм 18 тийин;

б) ҳақиқатда $= \frac{2875}{175} = 16$ сўм 43 тийин.

Демак, ҳақиқатда ўртача тортилган баҳо режага нисбатан 25 тийинга ошган ёки сортнинг ортиши натижасида ҳар бир маҳсулот ўрта ҳисобда кўшимча 25 тийин берар экан. Энди бу фарқни ҳақиқатда ишлаб чиқарилган жами маҳсулот миқдорига кўпайтирсак, у ҳолда маҳсулотнинг сифати ошиши натижасида кўшимча ишлаб чиқарилган маҳсулот ҳажми аниқланади, яъни $(25 \times 175) = 43$ минг 750 сўм.

Айрим саноат корхоналарида маҳсулотнинг сифати баллар бўйича ҳам баҳоланади. Масалан, олий даражадаги сифатга – 5 балл, биринчисига – 4 балл, иккинчисига – 1 балл. қўйилган баллар ва маҳсулотнинг миқдорига асосан ўртача тортилган балл аниқланади. Бинобарин, қўйилган балл қанча юқори бўлса, маҳсулот сифати ҳам шунча юқори бўлади.

Ишлаб чиқарилган маҳсулотнинг сифатига яна истеъмолчилар томонидан тушадиган даъволарга қараб ҳам баҳо бериш мумкин. Уларда қайси хил товарларда қандай нуқсонлар бор, келтирилган даъво суммаси ва ҳоказолар ўз аксини топади. Агар бу каби даъволар сони ўтган йилларга нисбатан камайса, у ҳолда маҳсулот сифати ҳам ошади.

Техника тараққиёти маҳсулот ассортиментини муттасил янгилаб туришни, эскириб қолганларини ишлаб чиқаришдан олишни ва янги хил маҳсулотлар ишлаб чиқаришни тақозо қилади. Бу каби чора ва тадбирлар маҳсулот сифатининг яхшилаш билан узвий равишда боғлиқ бўлиб, моддий ва маънавий жиҳатдан рағбатлантирилади.

Маҳсулот сифатини белгиловчи энг муҳим кўрсаткичлардан бири ишлаб чиқаришда йўл қўйилган яроқсиз маҳсулотнинг даражаси ҳисобланиб, у

яроқсиз чиқарилган маҳсулот суммасини товар маҳсулотнинг ишлаб чиқариш таннархига нисбати орқали аниқланади.

Брак маҳсулот деганда, тасдиқланган андоза ва техника шартларга мос келмайдиган маҳсулот тушунилади. Брак ишлаб чиқаришдаги офатдир. Брак маҳсулоти ишлаб чиқарилиши корхонада ишлаб чиқариш етарли даражада ташкил қилинмаганлигидан далолат бериб у ўз навбатида тайёр маҳсулот ҳажмини камайтиради, маҳсулот таннархини оширади ва ҳ.к.

Брак маҳсулотни таҳлил қилиш икки асосий йўналишда олиб борилади, яъни тузатиб бўладиган брак ва тузатиб бўлмайдиган брак. Тузатиб бўладиган брак маҳсулотлари бўйича йўқотишлар уларни тузатишга сарф этилган харажатлар билан белгиланади. Тузатиб бўлмайдиган брак деганда, бутунлай ва узил-кесил яроқсиз қилинган маҳсулот қиймати тушунилади.

Одатда, брак режалаштирилмайди, лекин қаерда техникавий воситалар технологик жараёнларни назорат қила олмаса, шу ерда брак режалаштирилади. Масалан, куйма буюмлар ва ойнасозлик саноатида режалаштирилади. Брак маҳсулоти ишлаб чиқаришдан юзага келган йўқотишларни таҳлил қилишда жорий йилдаги маълумотлар ўтган йил маълумотлари билан таққосланади. (15-жадвал).

15-жадвал

**Яроқсиз маҳсулот ишлаб чиқаришдан юзага келган йўқотиш
(минг сўм ҳисобида)**

Кўрсаткичлар	Ўтган йилда	Жорий йилда	Фарқи (+,-)
1. Бутунлай яроқсиз қилинган маҳсулотларнинг таннархи	400	240	-160
2. Яроқсиз маҳсулотни тузатишга сарф этилган харажатлар	200	180	-20
Жами	600	420	-180
3. Товар маҳсулотининг ишлаб чиқариш таннархи	735810	791140	+55330
4. Яроқсиз маҳсулотнинг даражаси (фоиз ҳисобида)	0,082	0,051	-0,031

Жорий йилда бракка чиқарилган маҳсулотнинг мутлақ суммаси ўтган йилга нисбатан 180 минг сўмга камайди. Бунинг натижасида брак маҳсулотнинг товар маҳсулотининг ишлаб чиқариш таннархидаги салмоғи 0,031%га камайди. Демак, бундан корхона маҳсулот сифатини ошириш борасида маълум чора ва тадбирлар кўряпти, деган хулосага келиш мумкин.

2. 7. Маҳсулотни бир маромда (ритмда) ишлаб чиқаришни таҳлил қилиш

Саноат корхоналарида маҳсулотни бир маромда (меъёрда) ишлаб чиқаришни ташкил қилиш катта аҳамиятга эга. Зеро, товар ва сотилган маҳсулот бўйича бизнес-режанинг бажарилиши, маҳсулот таннархининг пасайиши ва рентабеллик даражасининг ошиши кўп жиҳатдан маҳсулотни бир маромда ишлаб чиқаришга боғлиқ. Озгина бўлса ҳам бу шартга риоя қилмаслик, ўз навбатида, истеъмолчи - корхоналарнинг ва қурилиш ташкилотларининг иш тартибини пайсалга солади.

Маҳсулотни бир текисда ишлаб чиқариш деганда, маҳсулотни тузилган жадвал асосида, маҳсулотнинг олдиндан аниқланган ассортименти ва сифатига мувофиқ етказиб бериш ва сотишни ўз вақтида таъминлаши тушунилади.

Корхонани бир текис ишлаши деганда эса, иш вақтидан тўла фойдаланиш учун шароит яратиб бериш, ишлаб чиқаришнинг бутун давр давомида асбоб-ускуна ва барча воситалардан бевосита фойдаланиши тушунилади. Ишлаб чиқаришни бир маромда ташкил этиш кўпгина корхоналарда, асосан, ойнанинг бошида бўладиган бекор туришларни камайтиришга, хайбаракаллачилик вақтида ҳосил бўладиган бракни камайтиришга, иш вақтидан ташқари бўладиган бехуда тўпламларни йўқотишга, кўпинча ойнанинг бошида бўладиган осойишталик ва ойнанинг охирида бўладиган ўринсиз шошма-шошарлик натижасида юзага келадиган ҳамда ишлаб чиқаришнинг меъёрдан четга чиқиши натижасида ҳосил бўладиган қўшимча харажатларни камайишига олиб келди. Бундан ташқари, маҳсулотни ўз вақтида етказиб бермаганлик учун тўланадиган жарима ва ўсимлар камаяди. Корхоналарда ишлаб чиқаришни бир маромда олиб бориш шакллари турлича бўлиши мумкин. Масалан, бир хил маҳсулотни оммавий оқим усулида ишлаб чиқарадиган корхоналарда бир маромда ишлашни кўрсатадиган кўрсаткич сифатида ҳар ўн кунликда ойлик режага нисбатан ишлаб чиқариладиган маҳсулот салмоғи олинади. Агар корхонада ҳар ўн кунда ойлик топшириқнинг учдан бир қисми бажарилса, бундай корхона ойнанинг охирида хайбаракаллачиликка йўл қўймайди.

Агар ишлаб чиқариш даври (цикл) узокқа чўзиладиган индивидуал ва майда серияли ёки ишлаб чиқариш мавсумий характерга эга бўлса, у ҳолда корхонанинг бир маромда ишлашини декадалар (ўн кунлик) бўйича баҳолаш мумкин эмас.

Бир маромда иш юритишнинг умумлашган кўрсаткичи бўлиб бир меъёрда ишлаш коэффиценти ҳисобланади, у жадвал бўйича маҳсулот ишлаб чиқариш режаси бажарилган кунларни умумий иш кунига бўлиш билан аниқланилади, одатда ой ҳисобида. Масалан, таҳлил қилинаётган ойда 26 иш куни бўлса, ундан 22 кун мобайнида корхона белгиланган жадвал асосида маҳсулот ишлаб чиқарган. Демак, бир меъёрда ишлаш коэффиценти $0,84 \left(\frac{22}{26} \right)$ ташкил этди.

Ушбу рақам корхонанинг бир меъёрда маҳсулот ишлаб чиқармаганлигидан далолат беради.

Бир меъёрда иш юритишнинг энг оптимал кўрсаткичи бирга тенг бўлади, ундан ортиқ бўлиши мумкин эмас. Демак, у ёки бу муддат мобайнида бизнес-режанинг орттириб бажарилиши корхонанинг бир меъёрда ишлашини тақозо этмайди, балки умуман товар маҳсулоти ишлаб чиқариш бизнес-режасининг бажарилишини кўрсатади. Таҳлил учун керакли маълумотлар режа бўлиmidан олинади, зеро маълумотлар йиллик ҳисоботда берилмайди. Таҳлил учун қуйидаги жадвални ҳавола қиламиз.

16-жадвал

Бир маромда маҳсулот ишлаб чиқаришни таҳлил қилиш
(фоиз ҳисобида)

Ой	Кўрсаткичлар	Ўн кунликлар			Жами
		I	II	III	
Д Е К	1. Бизнес-режа бўйича ишлаб чиқариладиган маҳсулот	33	33	34	100
А Б Р	2. ҳақиқатда ишлаб чиқарилган маҳсулот	22,8	30,1	47,1	100
	3. Бизнес-режа ҳисобига ишлаб чиқарилган маҳсулот ҳажми	22,8	30,1	34,0	86,9
	4. Бир маромда маҳсулот ишлаб чиқариш коэффициенти	0,891	0,912	1,0	0,869

Жадвалдаги маълумотлардан кўринишича, корхона маҳсулотни бир меъёрда ишлаб чиқармаган. Биринчи ўн кунликда бир меъёрда ишлаш коэффициенти 0,691 (22,8 : 33), иккинчи ўн кунликда 0,912 (30,1 : 33), фақат учинчи ўн кунликда 1 га тенг бўлди. Шунинг учун корхонанинг бу борадаги фаолиятини қониқарсиз даражада деб эътироф этамиз.

2.8 Ишлаб чиқариш дастурининг бажарилишига таъсир қилувчи омилларни туркумлаш ва уларга қисқача таъриф

Товар маҳсулоти ишлаб чиқариш бўйича бизнес-режанинг бажарилиши кўпгина омилларга боғлиқдир. Кўпинча улар қарама-қарши йўналишда ҳаракат қилиб маълум миқдор ва сифат ўзгаришларга олиб келади. Шунинг учун товар маҳсулоти ишлаб чиқариш бўйича бизнес-режанинг бажарилишига таъсир қилувчи омилларни таҳлил қилиш жараёнини осонлаштириш мақсадида, улар маълум иқтисодий белгиларига асосан уч гуруҳга умумлаштирилади:

1. Меҳнат омиллари. Бу омиллар таркибига корхоналарнинг ишчи кучи билан таъминланиши, иш вақтидан фойдаланиш ва меҳнат унумдорлиги каби масалалар киради.

2. Меҳнат воситаси омиллари. Буларга корхоналарнинг асосий фондлар билан қай даражада таъминланганлиги, асосий фондларнинг ҳажми, тузилиши, ўсиш суръатлари, техник ҳолати ва улардан фойдаланиш самарадорлиги сингари масалалар киради.

3. Меҳнат буюмлари омиллари. Буларга корхонанинг хомашё ва материаллар билан қай даражада таъминланганлиги, яъни моддий-техникавий таъминотнинг ҳолати ва моддий ресурслардан фойдаланиш самараси (материаллардан олинадиган самара, материаллар сиғими) каби масалалар киради.

Юқорида санаб ўтилган омиллар ўзига хос мустақил маънога эга бўлиши билан бирга ўзаро бир-бири билан узвий равишда боғланганлар. Бинобарин, бу омилларнинг таъсирини механик тарзда бир-бирига асло қўшиб ҳам бўлмайди. Масалан, меҳнат унумдорлигининг ўсиши ишчиларнинг иш вақтидан самарали фойдаланишга боғлиқ (меҳнат омиллари). Сўнгра, меҳнат унумдорлиги ишлаб чиқариш қувватларидан фойдаланиш даражасига (меҳнат воситалари омили) ҳамда моддий ресурслардан самарали ва оқилона фойдаланишга (меҳнат буюмлари омили) боғлиқ.

Аввал ҳар бир омиллар гуруҳи алоҳида-алоҳида ўрганилади. Сўнгра уччала омиллар гуруҳини таҳлил қилиш асосида маҳсулот ишлаб чиқаришни ошириш борасидаги йиғма резервлар тўғрисида умумий хулоса берилади.

ҳар бир омиллар гуруҳи ўз навбатида миқдор ва сифат кўрсаткичларга бўлинади. Миқдор кўрсаткичи – ресурсларнинг мавжудлигини кўрсатса, сифат кўрсаткичи эса ресурслардан самарали фойдаланишни ва уларни баҳолашни кўрсатади. Аввал миқдор, сўнгра сифат кўрсаткичларининг таъсири ўрганилади. У ёки бу иқтисодий кўрсаткичга таъсир қилувчи омилларни ҳисоблашда қуйидаги формуладан фойдаланилади:

Миқдор омилларда бўлган фарқнинг (ўзгаришни) сифат кўрсаткичинини режа(база) даражасига кўпайтирилади, сифат омилларида бўлган фарқни эса миқдор кўрсаткичининг ҳақиқий даражасига кўпайтирилади.

Таянч иборалар:

Бизнес-режанинг асослиги ва тиғизлигини аниқлаш; бозор; талаб ва таклиф; рақобат; товар маҳсулот, ялпи маҳсулот; сотилган маҳсулот; соф маҳсулот; норматив соф маҳсулот; шартнома баҳоси; амалдаги улгуржи баҳо; мол етказиб бериш бўйича шартнома мажбурияти; товар баланси; сотилмаган маҳсулотни йил бошига ва йил охирига бўлган қолдиғи; товар маҳсулотини солиштирма улгуржи баҳоси; нархлар индекси; ассортимент; тўлиқ ассортимент; номенклатура; маҳсулот ассортименти бўйича бизнес-режани бажарилиши; маҳсулот сифати; давлат стандарти; тармоқ стандарти; техникавий шартлар; маҳсулот сорти; ўртача тортилган сорт; ўртача сортлилик коэффициенти; ўртача сортни ўртача тортилган баҳоси; маҳсулотни бир маромда ишлаб чиқариш; бир маромда иш юритиш коэффициенти; меҳнат омиллари; меҳнат воситалари омиллари; меҳнат буюмлари омиллари; интенсив омиллар; экстенсив омиллар.

Назорат саволлари

1. Маҳсулот ишлаб чиқариш ва уни сотишни таҳлил қилишнинг аҳамияти ва вазибалари нималардан иборат?

2. Маҳсулот ишлаб чиқариш ва уни сотишни ифодаловчи кўрсаткичлар тизими.

3. Сотилган маҳсулотнинг корхона фаолиятини ифодаловчи умумлашган кўрсаткичлар тизимида тутган ўрни.

4. Сотилган маҳсулот бўйича бизнес-режанинг бажарилиши ва унинг ўзгаришига таъсир қилувчи омиллар таҳлили.

5. Товар маҳсулоти ишлаб чиқариш бўйича бизнес-режани бажарилишининг таҳлили.

6. Мол етказиб бериш бўйича шартнома мажбурияти бажарилишининг таҳлили.

7. Хўжалик шартномалари асосида маҳсулот ассортименти бўйича бизнес-режа бажарилишининг таҳлили.

8. Маҳсулот сифати деганда нима тушунилади?

9. Саноат тармоқларида ишлаб чиқариладиган маҳсулотларнинг сифатига қандай баҳо берилади?

10. Енгил ва озиқ-овқат саноати маҳсулотлари сифатига қандай баҳо берилади?

11. Ўртача сортлилик коэффициенти қандай аниқланади?

12. Ўртача сортни ўртача тортилган баҳога асосан қандай аниқланади?

13. Маҳсулотни бир маромда ишлаб чиқариш коэффициенти қандай аниқланади?

14. Маҳсулот ишлаб чиқариш дастурининг бажарилишига қандай омиллар таъсир кўрсатади?

3-мавзу: Меҳнат ресурсларидан фойдаланиш ва меҳнат ҳақи фондитаҳлили Режа:

3.1. Корхоналарнинг меҳнат омилларини таҳлил қилишнинг аҳамияти ва вазифалари.

3.2. Корхоналарни ишчи кучи билан таъминланганлигини таҳлил қилиш. Ишловчиларнинг сони ва уларнинг таркиби.

3.3. Меҳнат унумдорлиги даражасини таҳлил қилиш

3.4. Ишчи вақтидан фойдаланишни таҳлил қилиш. Иш кучидан вақт бўйича фойдаланиш (иш вақти фонди ва ишчиларнинг иш билан банд бўлиш жадаллиги).

3.5. Маҳсулот ишлаб чиқариш ҳажмига таъсир қилувчи меҳнат омилларини таҳлил қилиш.

3.6. Меҳнатга ҳақ тўлаш фондидан фойдаланишни таҳлил қилиш.

Таянч иборалар.

Назорат саволлари.

3.1. Корхоналарнинг меҳнат омилларини таҳлил қилишнинг аҳамияти ва вазифалари

Ишлаб чиқариш дастурини муваффақиятли бажариш авваламбор корхонанинг ишчи кучи билан таъминланганлигига боғлиқ. Маҳсулот ҳажмига таъсир қилувчи меҳнат омиллари таркибида қуйидаги кўрсаткичлар ўрганилади:

1. Корхонанинг ишчи кучи билан қай даражада таъминланганлиги.

2. Иш вақтидан самарали фойдаланиш.

3. Бир ишловчига тўғри келувчи ўртача йиллик иш унуми (меҳнат унумдорлигининг даражаси).

Ушбу қайд этилган меҳнат омилларининг маҳсулот ишлаб чиқариш ҳажмига кўрсатган таъсир доираси тарихан турлича бўлган. Чунончи, техника ва технологик жараёнлари унча раванқ топмаган шароитда маҳсулот ишлаб чиқариш асосан қўшимча тарзда ишчи кучини жалб қилиш эвазига эришилган. Ҳозирги шароитда, илмий-техникавий тараққиёти барқ урган даврда маҳсулот ишлаб чиқариш фақат меҳнат унумдорлигини ошириш ҳисобига олиниши керак.

Меҳнат омилларини таҳлил қилиш учун керакли маълумотлар йиллик ҳисоботнинг 1-Т сонли “Меҳнат ҳисоботи” шаклидан олинади.

3.2. Корхоналарни ишчи кучи билан таъминланганлигини таҳлил қилиш

Корхонада ишловчи барча ходимлар икки туркумга бўлинади: асосий фаолиятда ишловчи ва асосий бўлмаган фаолиятда хизмат қилувчи ходимлар. Ўз навбатида асосий фаолиятда хизмат қилувчи ходимлар қуйидаги тоифаларга бўлинади: ишчилар, хизматчилар, шу жумладан: раҳбарлар, мутахассислар ва бошқа хизматчилар. Ушбу қайд этилган ходимлар маҳсулот ишлаб чиқаришда бирдай қатнашмайдилар. Агар, раҳбарлар, мутахассислар ва хизматчилар сони бўйича фақат мутлақ фарқни аниқлаш етарли бўлса, ишчилар сони бўйича маҳсулот ишлаб чиқариш ҳажмининг ўсиш суръатини ҳисобга олган ҳолда нисбий фарқ ҳам аниқланади. Ишчилар сони бўйича нисбий фарқни аниқлаш усули қуйидагича: ўтган йилдаги ишчиларнинг амалдаги сони товар маҳсулотининг ўтган йилга нисбатан аниқланган ўсиш суръатига кўпайтирилиб, сўнгра юзга бўлинади. Шу тариқа ҳисобланган кўрсаткич ишчиларнинг жорий йилдаги ҳақиқий сони билан таққосланади. Олинган натижа ишчилар сони бўйича нисбий камлик ёки ортиқчаликни кўрсатади. Нисбий камлик эса меҳнат унумдорлигини ўсганлигидан далолат беради. Корхонанинг ишчи кучи билан қай даражада таъминланганлигини таҳлил қилиш учун қуйидаги жадвални ҳавола қиламиз.

17-жадвал

Корхонанинг ишчи кучи билан таъминланганлигини таҳлил қилиш

Ишловчилар тоифаси	ҳақиқатда		Ўтган йилга нисбатан мутлақ фарқ (-,-)	Ўтган йилга нисбатан ўсиш суръати (фоиз ҳисобида)
	ўтган йили	жорий йили		
ҳамма ходимлар	5973	6149	+176	102,95
Жумладан:				
асосий фаолиятда	5788	5964	+176	103,1
Ундан:				
Ишчилар	5203	5426	+223	104,29
хизматчилар (раҳбарлар, мутахассислар ва бошқа хизматчилар)	585	538	-47	91,97
Жумладан:				
раҳбарлар	209	192	-17	91,87
мутахассислар	299	276	-23	92,31
Асосий бўлмаган фаолиятда	185	185	-	100,0

17-жадвалдан кўринишича, бирлашмада ўтган йилга нисбатан ҳамма ходимларнинг сони 176 кишига ошди. Ундан ишчилар сони 223 кишига ошган бўлса, хизматчиларнинг сони эса 47 кишига камайди.

Маҳсулот ишлаб чиқариш жорий йилда ўтган йилга нисбатан 11,41%га ошган бўлса. Саноат ишлаб чиқариш ходимларининг сони эса фақат 3,1%га кўпайди. Бундай мақбул нисбат бирлашманинг меҳнат ресурсларидан мақсадга мувофиқ фойдаланганлигидан далолат беради. Бу ўринда шуни ҳам таъкидлаш лозимки, техника тараққиётининг жадал равнақи ўз навбатида мутахассисларнинг ишлаб чиқариш самарадорлигини ошириш борасидаги

аҳамиятини беқиёс оширади. Шу сабабли уларнинг мутлақ сони ёки салмоғининг камайишини ҳар доим ҳам ижобий баҳоланаверилмайди.

Юқорида айтилганидек, ишчилар сони бўйича мутлақ фарқ аниқлашдан ташқари яна нисбий фарқни ҳам аниқлаш керак. Ишчилар сони бўйича нисбий фарқни аниқлаш учун қуйидаги жадвални тузамиз.

18-жадвал

Ишчилар сони бўйича мутлақ ва нисбий фарқни аниқлаш

Кўрсаткичлар	ҳақиқатда ўтган йили	ҳақиқатда жорий йили	Товар маҳсулоти ҳажмининг ўтган йилга нисбатан ўсиш суръати (111,41 %)	Фарқ	
				мутлақ	нисбий
Ишчилар	5203	5426	5812	+28	-386

18-жадвалдан кўринишича, маҳсулот ҳажмининг ўсиш суръатини ҳисобга олмаганда ишчилар сони бўйича мутлақ фарқ 223 кишини ташкил қилади. Маҳсулот ҳажмининг ўтган йилга нисбатан ўсиш суръати (111,41%) инобатга олганда эса нисбий камлик 386 кишини ташкил этди. Бу эса бирлашма жамоасининг меҳнат унумдорлигини ошириш борасидаги улкан ютуқдир.

3. 3. Меҳнат унумдорлиги даражасини таҳлил қилиш

Меҳнат унумдорлиги вақт бирлиги (соат, смена, ой, квартал, йил) ичида ишчилар томонидан ишлаб чиқарилган маҳсулот миқдори ёки бир маҳсулот бирлигини ишлаб чиқаришга сарф қилинган вақт бирлиги билан ўлчанади.

Маҳсулот ҳажмининг муттасил ошириш ва шу асосда халқнинг турмуш фаровонлигини оширишдаги муҳим омил меҳнат унумдорлигининг бетўхтов оширишдир. ҳукуратимиз қарорларида ижтимоий ишлаб чиқаришни ривожлантиришда меҳнат унумдорлигининг ҳал қилувчи аҳамият касб этиши чуқур илмий тарзда таҳлил қилиб берилган.

Меҳнат унумдорлигини ошириш йўллари кўп қирралидир. Бу ишлаб чиқариш жараёнларини автоматлаштириш ва механизациялаштириш, янги машиналарни жорий қилиш, ишлаётган дастгоҳларни замонавийлаштириш, дастгоҳлардан самарали фойдаланиш, ишлаб чиқариш ва меҳнатни илмий тарзда ташкил этишни яхшилаш, иш вақтидаги йўқотишларни тугатиш, илғор ишлаб чиқариш тажрибаларидан фойдаланиш, меҳнатга ҳақ тўлаш ва моддий рағбатлантириш тизимини тўғри ташкил қилиш ва ҳ.к.

Меҳнат унумдорлигини ҳисоблашда қуйидаги учта кўрсаткични қўллаш мумкин:

1. Натурал кўрсаткичлар.
2. Шартли-натурал кўрсаткичлар.
3. Пул (қиймат) кўрсаткичлар.

Натурал кўрсаткичлар бир хил маҳсулот ишлаб чиқарадиган (тонна, метр, дона ва ҳ.к.) корхоналарда қўлланилади. Масалан, нефть қазиб чиқариш натурал ҳолда масса ёки ҳажм бирликларида, ялпи дон ҳосили тонна ёки

центнерларда, енгил автомобиллар ишлаб чиқариш доналарда ўлчанади ва ҳ.к. Кейинги йилларда маҳсулот натурал ўлчовларини такомиллаштириш юзасидан анча ишлар қилинди. Масалан, хомашёдан яхшироқ фойдаланиш мақсадида қоғоз ишлаб чиқариш тармоғида қоғоз ишлаб чиқариш илгарилари бўлганидек тонналарда эмас, балки квадрат метрларда ўлчанади. Натурал кўрсаткичлар ҳозирги шароитда хўжалик механизмининг энг зарур элементиدير.

Шартли-натурал кўрсаткичлар турли хил маҳсулотларни ягона ўлчовга келтиришга асосланган. Масалан, 15 от кучи бирлигига келтириб ҳисобланган тракторлар.

қиймат кўрсаткичлари ҳар хил маҳсулот ишлаб чиқарадиган корхоналарда қўлланилади. қиймат кўрсаткичлари корхона ва бирлашмалар ишини баҳолашда, хўжалик ҳисоби ва моддий рағбатлантиришда, ишлаб чиқариш самарадорлигини аниқлашда муҳим роль ўйнайди. қиймат ифодасида корхоналарнинг ишлаб чиқарган маҳсулот ҳажми белгиланади, маҳсулот таннархи ва фойда ўртасидаги ўзаро нисбатлар аниқланади. Меҳнат унумдорлиги, фонд самарадорлиги ва маҳсулотга материал сарфи қиймат ифодасида белгиланади. Товар, реализация қилинган ва соф маҳсулотлар ҳам қиймат кўрсаткичларида ҳисобланади. қиймат кўрсаткичини қўллашда икки шартни ҳисобга олиш керак: маҳсулотга қўйилган баҳо ва унинг ассортиментининг ўзгармаслиги.

Меҳнат унумдорлиги моддий ишлаб чиқаришда вақт бирлиги давомида ҳосил қилинган маҳсулот миқдори билан ўлчанади. Бунда индивидуал (якка тартибда ишловчининг (локал) участка, цехдаги, корхона, тармоқдаги) ва ижтимоий халқ хўжалиги кўламидаги меҳнат унумдорлиги фарқланади. Ижтимоий меҳнат унумдорлиги моддий ишлаб чиқаришда банд бўлган ҳар бир ишловчи ҳисобига ҳосил қилинган миллий даромад миқдори билан ўлчанади. Саноат корхоналарида меҳнат унумдорлигининг даражаси товар маҳсулотининг ҳажмини саноат ишлаб чиқариш ходимлари сонига нисбати билан аниқланади.

Меҳнат унумдорлигини таҳлил қилиш учун керакли маълумотлар йиллик ҳисоботнинг 1-Т сонли “Меҳнат тўғрисида ҳисобот” шаклидан олинади. Ушбу шаклда маҳсулот ҳажми, бир ишловчига тўғри келувчи ўртача йиллик иш унуми, ҳамма ишчилар томонидан бир йилда ишланган киши / кунлари ва киши / соатлари берилди. Бу кўрсаткичларга биноан бир ишчи томонидан ўртача бир йилда ишланган киши / кунларни, иш кунининг ўртача узунлигини ва бир ишчига тўғри келувчи ўртача кунлик ва соатлик иш унумини аниқлаш мумкин.

Таҳлил учун қуйидаги жадвални ҳавола қиламиз.

19-жадвал

Меҳнат унумдорлигини таҳлил қилиш

№	Кўрсаткичлар	Ўлчов бирлиги	ҳақиқат-да ўтган йили	ҳақиқат-да жорий йили	Ўтган йилга нисбатан мутлақ фарк (+, -)	Ўтган йилга нисбатан ўсиш суръати %
I.	Асос қилиб олинган маълумотлар					

1.	Товар маҳсулотининг ўзгармас (қиёсий)улгуржи баҳоси	минг сўм	898370	1000910	+102540	111,41
2.	Саноат ишлаб чиқариш ходимларининг ўртача рўйхатдаги сони	киши	5788	5964	+176	103,04
3.	Ишчиларнинг ўртача рўйхатдаги сони	киши	5203	5426	+223	104,29
4.	ҳамма ишчилар томонидан бир йилда ишланган киши / кунлари	кун	1,252156	1,289944	+3778	103,02
5.	ҳамма ишчилар томонидан бир йилда ишланган киши / соатлари	соат	9.701061	9.985046	+283985	102,93
6.	Бир саноат ишлаб чиқариш ходимига тўғри келувчи ўртача йиллик иш унуми (1к : 2к)*	сўм	155213	167825	+12612	108,13
II.	ҳисобланган аналитик кўрсаткичлар:					
7.	Ишчиларнинг саноат ишлаб чиқариш ходимларида тутган салмоғи (2к x100:2к)	(%)	89,89	90,98	+1,09	101,21
8.	Бир ишчи томонидан бир йилда ўртача ишланган киши / кунлари (4к : 3к)	кун	240,66	237,73	-2,93	98,78
9.	Иш кунининг ўртача узунлиги (5к : 4к)	соат	7,75	7,74	-0,01	99,87
10.	Бир ишчига тўғри келувчи ўртача йиллик иш унуми (1к : 3к)	сўм	172664	184466	+11802	106,84
11.	Бир ишчига тўғри келувчи ўртача кунлик иш унуми (1к : 4к)	сўм, тийин	717,46	775,93	+55,47	108,15
12.	Бир ишчига тўғри келувчи ўртача соатлик иш унуми (1к : 5к)	сўм, тийин.	92,60	100,24	+7,64	108,25

*к-катор

19-жадвалдан кўринишича, ҳисобот даврида бир саноат ишлаб чиқариш ходимига тўғри келувчи ҳақиқатдаги ўртача йиллик иш унуми ўтган йилга нисбатан 12612 сўмга ортди, ёки унинг ўсиш суръати 108,13%ни ташкил этди. Шунингдек, бир ишчига тўғри келувчи ўртача йиллик, кунлик ва соатли иш унумларининг ўсиш суръатлари мутаносиб равишда 106,84; 108,15; 108,25%ни ташкил этди. Бир ишчига тўғри келувчи ўртача йиллик иш унумининг ўсиш суръати кунлик иш унумининг ўсиш суръатидан 1,31% орқада. (108.15-106,84). Бунга асосан ишчиларнинг кун бўйи бекор туриб қолишлари сабаб бўлган. Корхона бўйича ҳар бир ишчи томонидан бир йилда қарийб 3 кун ишланмаган. Бир ишчига тўғри келувчи ўртача кунлик иш унумининг ўсиш суръати соатлик иш унумидан 0,10% орқада (108,25-108,15). Бунга эса ишчиларнинг смена ичида бекор иш йўқотишлари сабаб бўлади. Бизнинг мисолимизда корхона бўйича иш кунининг ўртача узунлиги 0,01 соатга камайган.

ҳисобот даврида товар маҳсулотнинг мутлақ ҳажми ўтган йилга нисбатан 102540 минг сўмга ошган. Маълумки, маҳсулот ишлаб чиқариш ҳажми ё ходимлар сонини кўпайтириш йўли билан ёки ҳар бир ходимнинг меҳнат унумдорлигини ошириш орқали ўсиб бориши мумкин. ҳозирги шароитда уларнинг иккинчиси ҳал қилувчи йўлдир, зеро ишловчилар сонини кўпайтириш имконияти чекланган. Демак, маҳсулот ишлаб чиқариш ҳажмига икки омил таъсир кўрсатади: 1. Саноат ишлаб чиқариш ходимлари сонининг ўзгариши. 2.

Бир ишловчига тўғри келувчи ўртача йиллик иш унуми. Биринчи омилнинг таъсирини ҳисоблаш учун ишловчилар сонига бўлган фарқни ўтган йилдаги бир ишловчига тўғри келувчи ўртача йиллик иш унумига кўпайтирилади. Бизнинг мисолимизда жорий йили ҳақиқатдаги ишловчиларнинг сони ўтган йилга нисбатан 176 кишига ошган, ўтган йилдаги бир ишловчига тўғри келувчи иш унуми эса 155213 сўмни ташкил эди.

Демак, маҳсулот ҳажмини кўпайтиришнинг 27317 минг сўми ($176 \times 155213 = 27317$ минг сўм) ёки $26,6\%$ [$\frac{27317 \times 100}{102540}$] ишловчилар сонининг ошиши эвазига ҳосил

бўлди. Иккинчи омилнинг таъсирини ҳисоблаш учун бир ишловчига тўғри келувчи ўртача йиллик иш унумида бўлган фарқни жорий йилдаги ишловчиларнинг ҳақиқатдаги сонига кўпайтирилади; яъни $12612 \times 5964 = 75218$ м.с. Демак, маҳсулот ҳажмини кўпайтиришнинг 75218 минг сўми ёки $73,4\%$ $\frac{75218 \times 100}{102540} = 73,4\%$

меҳнат унумдорлигини ошириш ҳисобига ҳосил қилинган.

Икки омилнинг йиғиндиси $27317 + 75218 = 102535$ минг сўм маҳсулот ҳажми бўйича ўтган йилга нисбатан бўлган мутлақ фарқга тенг.

19-жадвалдан кўринишича, товар маҳсулоти бўйича бир саноат ишлаб чиқариш ходимига тўғри келувчи ўртача йиллик иш унуми жорий йили ўтган йилга нисбатан 12612 сўмга ошган. Ишловчиларнинг иш унуми даражасига таъсир қилувчи омилларни аниқлаш учун қуйидаги жадвални ҳавола қиламиз.

20-жадвал

Бир ишловчига тўғри келувчи ўртача йиллик иш унуми таҳлили.

Кўрсаткичлар	Ўлчов бирлиги	ҳақиқатда		Ўтган йилга нисбатан мутлақ фарқ (+,-).	Ўтган йилга нисбатан ўсиш суръати %.
		ўтган йили	Жорий йили		
1. Товар маҳсулоти	минг сўм.	898370	1000910	+102540	111,41
2. Саноат ишлаб чиқариш ходимларининг ўртача рўйхатдаги сони	киши	5788	5964	+176	103,04
Жумладан: ишчилар	киши	5203	5426	+223	104,29
3. Бир ишловчига тўғри келувчи ўртача йиллик иш унуми	киши	155213	167825	+2612	108,13
Бир ишчига	киши	172664	184466	+11802	106,84
4. Ишчиларнинг ишловчи ходимлар таркибидаги салмоғи	(%)	89,89	90,98	+1,09	102,21

20-жадвалдан кўринишича, бир ишловчига тўғри келувчи ўртача йиллик иш унуми ўтган йилга нисбатан 12612 сўмга ошган.

Бунга икки омил таъсир кўрсатди:

1. Ишчиларнинг ишловчи ходимлар таркибидаги салмоғининг ўзгариши $+1,09 \times 172664 = 1882$ сўм.
2. Бир ишчига тўғри келувчи ўртача йиллик иш унумининг ўзгариши $+11802 \times 90,98 = 10737$ сўм.

Демак, икки омилнинг йиғиндиси (+1882) + (+10737) = +12619 сўм. Бир ишловчига тўғри келувчи ўртача йиллик иш унумининг мутлақ ўсишига тахминан (12612 сўм) тенг.

Саноат маҳсулоти ишлаб чиқариш ҳажмини муттасил равишда ошириш ишчиларнинг иш унумига бевосита боғлиқ. Бунга таъсир қилувчи омилларни ҳисоблаш учун қуйидаги жадвални ҳавола қиламиз.

21-жадвал

Бир ишчига тўғри келувчи ўртача йиллик иш унумини таҳлил қилиш

Кўрсаткичлар	Ўлчов бирлиги	Ҳақиқатда		Мутлақ фарқ	Ўсиш суръати (%)
		ўтган йили	жорий йили		
1. Товар маҳсулоти	минг сўм	898370	1000910	+102540	111,41
2. Ишчиларнинг ўртача рўйхатдаги сони	киши	5203	5426	+223	104,29
3. Бир ишчига тўғри келувчи иш унуми	сўм	172664	184466	+11802	106,84
4. ҳамма ишчилар томонидан ишланган киши/кунлари	кун	1252156	1289944	+37788	103,02
5. ҳамма ишчилар томонидан ишланган киши/соатлари	соат	9,701061	9,985046	+283985	102,95
ҳисобланган кўрсаткичлар:					
1. Бир ишчи томонидан бир йилда ўртача ишланган киши / кунлари (4к : 2к)*	кун	240,66	237,73	-2,93	98,73
2. Иш кунининг ўртача узунлиги (5к x 4к)	соат	7,75	7,74	-0,01	99,87
3. Бир ишчига тўғри келувчи ўртача соатлик иш унуми (1к : 5к)	сўм, тийин.	92,60	100,24	+7,64	108,25

***қ-қатор**

21-жадвал кўринишича, жорий йили бир ишчига тўғри келувчи йиллик иш унуми ўтган йилга нисбатан 11802 сўмга ошган. Бунга қуйидаги уч омил таъсир кўрсатди.

1. Иш вақтидаги кун бўйича йўқотишлар, $- 2,93 \times 7,75 \times 92,69 = -2102$ сўм 71 тийин.
2. Сменалар ичидаги содир бўладиган иш вақтини йўқотишлар. $-0,01 \times 237,73 \times 92,60 = - 220$ сўм 14 тийин.
3. Бир ишчига тўғри келувчи ўртача соатлик иш унумининг ўзгариши $+ 7,64 + 237,73 \times 7,74 = + 14057$ сўм 85 тийин.
ҳисобланган уч омилнинг йиғиндиси $(-2102,71) + (-220,14) + (+14057,85) = +11734$ с.98т., яъни бир ишчига тўғри келувчи иш унумидаги мутлақ фарқга тенг.

3.4. Иш вақтидан фойдаланишни таҳлил қилиш. Иш кучидан вақт бўйича фойданиш (иш вақти фонди ва ишчиларнинг иш билан банд бўлиш интенсивлиги (жадаллиги))

Меҳнат унумдорлигининг ўсиши бевосита иш вақтидан оқилона фойдаланишга боғлиқ. Афсуски, кўп корхоналарда иш вақтидан қониқарсиз фойдаланилади. Айниқса, ҳозирда ишлаб чиқаришни жадаллаштириш шароитида бекор йўқотилган ҳар бир дақиқанинг баҳоси қимматга тушаяпти.

Шунинг учун меҳнат унумдорлигининг ошиши билан иш вақтининг ҳар бир дақиқасининг қиммати ошиб боради. Иш вақтидан фойдаланишнинг умумлашган кўрсаткичи – ҳамма ишчилар томонидан бир йилда ишланган киши/соатлари ҳисобланилади. Бизнинг мисолимизда жорий йилда ҳамма ишчилар томонидан бир йилда ишланган киши/соатлари ўтган йилга нисбатан 283985 соатга ошган. (19-жадвал). Бунга қуйидаги омиллар таъсир кўрсатди.

1. Ишчиларнинг ўртача рўйхатдаги сонининг ўзгариши. Бу омил таъсирини аниқлаш учун ишчилар сонига бўлган фарқни ўтган йилда бир ишчи томонидан бир йилда ўртача ишланган киши кунлари ва иш кунининг ўртача узунлигига кўпайтирилади, яъни: $+223 \times 240,66 \times 7,75 = +415921$ киши/соати.

2. Бир ишчи томонидан бир йилда ўртача ишланган киши/ кунларининг ўзгариши. Бу омил таъсирини ҳисоблаш учун бир ишчи томонидан ишланган киши/кунларида бўлган фарқни жорий йилдаги ишчиларнинг ўртача рўйхатидаги сонига ва ўтган йилдаги иш кунининг ўртача узунлигига кўпайтирилади, яъни: $-2,93 \times 5426 \times 7,75 = -123211$ киши/ соати.

3. Иш куни узунлигининг ўзгариши. Бу омилнинг таъсирини аниқлаш учун ушбу кўрсаткичда бўлган фарқни жорий йилдаги ҳамма ишчилар томонидан ишланган киши/кунларига кўпайтирилади, яъни $-0,01 \times 1,289944 = -12899$ киши / соати.

Юқорида ҳисобланган учта омилнинг йиғиндиси $(+415921) + (-123211) + (-12899) = +279811$ киши/соати тахминан ҳамма ишчилар томонидан бир йилда ишланган киши / соатларида бўлган фарқга тенгдир.

Таҳлил қилинаётган бирлашмада иш вақтидан фойдаланишда кун бўйи йўқотишлар қарийб уч кунни ташкил этди. Бунга қуйидагилар сабаб бўлади: ҳар йили ишловчиларга бериладиган навбатдаги жавоб бериш (таътил), ўқиш учун бериладиган руҳсат, касаллик туфайли ишга чиқмаслик, корхона маъмурияти руҳсати билан ишга чиқмаслик, давлат вазифасини бажариш, қишлоқ хўжалик ишларига жалб қилиш натижасида ишга чиқмаслик, сабабсиз ишга чиқмаслик ва ҳ.к. Смена ичида содир бўладиган бекор туришларни таҳлил қилиш маълум қийинчиликларни юзага келтиради. Меҳнат ва иш ҳақини ҳисоб қилиш бўйича асосий низомда, агар бекор туриш 5 дақиқадан ошсагина уни ҳисобга олиб ҳужжатлаштириш кўзда тутилган. Смена ичида содир бўладиган бекор туришга қуйидагилар сабаб бўлади:

1. Иш жойларини керакли хомашё билан ёмон ва қониқарли таъминлаш, қайсики иш вақти йўқотишнинг 50%ини ташкил этади.

2. Ишчиларнинг ўзлари томонидан йўл қўйиладиган бекор туришлар. Бу иш вақти йўқотишнинг тахминан 40%ини ташкил қилади.

3. Бошқа сабаблар натижасида бекор туришлар, ёхуд электр қувватининг бўлмаслиги, дастгоҳларнинг носозлиги ва ҳ.к.

3.5. Маҳсулот ишлаб чиқариш ҳажмига таъсир қилувчи меҳнат омилларини таҳлил қилиш

Маҳсулот ишлаб чиқариш ҳажмига қуйидаги меҳнат омиллари таъсир кўрсатади:

1. Ишчиларнинг ўртача рўйхатидаги сонининг ўзгариши.
 2. Бир ишчи томонидан бир йилда ўртача ишланган киши/кунларининг ўзгариши.
 3. Иш куни ўртача узунлигининг ўзгариши.
 4. Бир ишчига тўғри келувчи ўртача соатлик иш унумининг ўзгариши. Бу омилларнинг маҳсулот ишлаб чиқаришга кўрсатган таъсирини аниқлаш учун ухта усулни қўллашимиз мумкин.
1. Занжирли алмаштириш усули.
 2. Кўрсаткичларнинг бажарилиш%и даражасидаги фарқ усули.
 3. Кўрсаткичларнинг даражасидаги мутлақ фарқ усули.

Занжирли алмаштириш усулининг моҳияти қуйидагидан иборат: ҳисоб формуласи таркибига кирган режа доирасидаги айрим олинган миқдорий кўрсаткичларни айнан шу кўрсаткичларнинг ҳақиқатдаги даражасига кетма-кет алмаштирилади. У ёки бу кўрсаткичнинг таъсири кетма-кет айириш йўли билан аниқланади: иккинчи ҳисобдан биринчи ҳисоб айирилади, учинчи ҳисобдан иккинчи ҳисоб ва ҳ.к. Биринчи ҳисобда ҳамма кўрсаткичлар режа доирасида олинади, сўнгги ҳисобда эса ҳақиқатдаги бажарилиши.

Занжирли алмаштириш усули қўллаш тартиби қуйидаги жадвалда берилган (22-жадвал).

22-жадвал

Товар маҳсулот ҳажмига таъсир қилувчи меҳнат омилларини занжирли алмаштириш усули билан аниқлаш.

ҳисобнинг тартиб сони	Алмаштиришнинг тартиб	ҳисоб формуласига кирувчи омиллар				Умумлаш-ган кўрсаткич товар маҳсулоти (1ус × 2ус × 3ус × 4ус) минг сўм	Олдинги ҳисобга нисбатан фарқ (+,-)минг сўм	Ўзгаришнинг сабаблари
		Ишчиларнинг сони (киши)	Бир ишчи томонидан ишланган киши/кунлар (кун)	иш кунининг узунлиги (соат)	соатлик иш соат унуми (сўм, тийин)			
Б	1	2	3	4	5	6	7	
-	Ўтган йил 5203	Ўтган йил 240,66	Ўтган йил 7,75	Ўтган йил 92,60	Ўтган йил 898608	-	-	
1	Жорий йил 5426	Ўтган йил 240,66	Ўтган йил 7,75	Ўтган йил 92,60	ҳисобланган 937122	+38514	Ишчилар сони ҳисобига	
2	Жорий йил 5426	Жорий йил 237,73	Ўтган йил 7,75	Ўтган йил 92,60	ҳисобланган 925713	-11409	Иш вақтидан фойдаланган ишда кун бўйи бекор туриш	
3	Жорий йил 5426	Жорий йил 237,73	Жорий йил 7,74	Ўтган йил 92,60	ҳисобланган 924519	-1194	Смена ичидаги бекор туриш	
4	Жорий йил 5426	Жорий йил 237,73	Жорий йил 7,74	Жорий йил 100,24	Жорий йил 1000796	+76277	Соатлик иш унумининг ўсиши	

Жадвалдан кўринишича, жорий йили товар маҳсулотнинг ҳажми ўтган йилга нисбатан 102540 минг сўмга ошган. Бу ўсишга қуйидаги омиллар таъсир кўрсатди:

1. Ишчиларнинг ўртача рўйхатдаги сонининг ўзгариши (937122 –898608) =+38514 минг сўм.

Демак, ишчиларнинг сони жорий йили ўтган йилга нисбатан 223 кишига ошди. Бунинг натижасида корхона 38514 минг сўмга кўп маҳсулот ишлаб чиқарди.

2.Бир ишчи томонидан бир йилда ўртача ишланган иш кунларнинг ўзгариши (925713-937122)=-11409 минг сўм.

ҳар бир ишчи томонидан жорий йили ўтган йилга нисбатан қарийб уч кун кам ишланган. Бу эса товар маҳсулоти ишлаб чиқариш ҳажмини 11409 минг сўмга камайтирган.

3.Иш куни узунлигининг ўзгариши (924519-925713) =-1194 минг сўм.

Смена ичидаги бекор туришларнинг кўпайиши маҳсулот ишлаб чиқариш ҳажмини 1194 минг сўмга камайтирди.

4. Бир ишчига тўғри келувчи ўртача соатлик иш унумининг ўзгариши (1000796-924519) =+76277 минг сўм. Соатлик иш унумининг ўтган йилга нисбатан 7 сўм 64 тийинга кўпайиши натижасида маҳсулот ишлаб чиқариш ҳажми 76277 минг сўмга ошган. Демак, корхонада маҳсулот ишлаб чиқариш асосан меҳнат унумдорлигини ошириш эвазига эришилди. Агар корхона иш вақтидан фойдаланиш борасида фақат ўтган йил даражасига эришганда эди, у ҳолда маҳсулот ишлаб чиқариш ҳажмини кўшимча равишда 12603 минг сўмга (11409+1194) ошириши мумкин бўлур эди. Бу эса маҳсулот ишлаб чиқаришни ошириш борасидаги энг муҳим резерв бўлиб ҳисобланади.

Кўрсаткичларнинг бажарилиш%и даражасидаги фарқ усули. Бу усул занжирли алмаштиришнинг соддалаштирилган туридир. Уни қўллаш тартиби қуйидаги жадвалда ҳавола қилинади.

23-жадвал

Товар маҳсулот ҳажмига таъсир қилувчи меҳнат омилларини берилган кўрсаткичларнинг ўсиш суръати даражасидаги фарқ усули билан аниқлаш

№	Кўрсаткичлар	Кўрсаткичлар-нинг ўсиш суръати % .хис.	Фоизда бўлган фарқ (+,-)	Товар маҳсулоти ҳажмига таъсири (2 ус х898370:100)*
		1	2	3
1.	Ишчиларнинг ўртача рўйхатдаги сони	104,29	+4,29	+38540
2.	ҳамма ишчилар томонидан бир йилда ишланган киши/кунлари	103,02	-1,27	-11409
3.	ҳамма ишчилар томонидан бир йилда ишланган киши / соатлари	102,93	-0,09	-809
4.	Товар маҳсулоти	111,41	+8,48	+76182
	Жами:	х	+11,41	+102504

*898370 минг сўм – товар маҳсулоти ҳажмининг ўтган йилдаги ҳақиқий қиймати.

23-жадвалдан кўринишича, олинган натижа занжирли алмаштириш усули орқали ҳисобланган натижага тахминан тенг. Бу икки усулда олинган натижаларнинг айнан бир-бирига мос келмаслиги кўрсаткичларнинг миқдор ва%ларини бутунлаб олинганлигидир.

3. Кўрсаткичларнинг даражасидаги мутлақ фарқ усули. Бу ҳам иккинчи усул каби занжирли алмаштириш усулининг техник жиҳатдан энг соддалаштирилган усулидир. Бизнинг мисолимизда товар маҳсулотнинг ҳажми жорий йили ўтган йилга нисбатан 102540 минг сўмга ошган. Бу ўсишга куйидаги меҳнат омиллари таъсир кўрсатди.

1. Ишчиларнинг ўртача рўйхатдаги сонининг ўзгариши. Бу омилнинг таъсирини ҳисоблаш учун ишчилар сонидан бўлган фарқни ўтган йилдаги бир ишчига тўғри келувчи йиллик иш унумига кўпайтирилади ($+223 \times 172664 = +38504$ минг сўм)

2. Бир ишчи томонидан ишланган киши/кунларининг ўзгариши. Ушбу кўрсаткичда бўлган фарқни жорий йилдаги ишчиларнинг ўртача рўйхатдаги сони ва ўтган йилдаги бир ишчига тўғри келувчи ўртача кунлик иш унумига кўпайтирилади ($-2,93 \times 5426 \times 717,46 = -11406$ минг сўм).

3. Иш куни узунлигини ўзгариши. Ушбу кўрсаткичда бўлган фарқни жорий йилда ҳамма ишчилар томонидан ишланган киши/кунлари ва ўтган йилда бир ишчига тўғри келувчи соатлик иш унумига кўпайтирилади ($-0,01 \times 1289944 \times 92,60 = -1194$ минг сўм).

4. Бир ишчига тўғри келувчи соатлик иш унумининг ўзгариши. Ушбу кўрсаткичда бўлган фарқни жорий йилда ҳамма ишчилар томонидан ишланган киши / соатларига кўпайтирилади. ($+7,64 \times 9985046 = +76286$ минг сўм).

Омилларнинг тенглиги (баланси): $(+38504) + (-11406) + (-1194) + (+76286) = +102190$ минг сўм. Бу усулда 350 минг сўмга фарқ (102540-102190) кўрсаткичлар миқдорини бутунлаш ҳисобига рўй берди. Демак, маҳсулот ишлаб чиқариш ҳажмини ошириш резерви 12600 минг сўмни ташкил қилади (11406+1194).

3.6. Меҳнатга ҳақ тўлаш фондидан фойдаланишни таҳлил қилиш

Мамлакатнинг ижтимоий-иқтисодий ривожлантириш истиқбол режаларида халқ фаровонлигини сифат жиҳатдан янги поғоналарга кўтариш белгиланган. Иш ҳақи тизимини доимо шундай такомиллаштириб бориш керакки, токи у меҳнатнинг миқдори ва сифатига қараб ҳақ тўлаш тамойилига мос тушсин, унинг шароити ва натижаларини ҳисобга олсин, ходимлар малакасини, меҳнат унумдорлигини оширишни, маҳсулот сифатини яхшилашни, барча хил ресурслардан оқилона фойдаланишни ва уларни иқтисод қилишни рағбатлантирсин.

Ана шуни ҳисобга олиб ҳозир ишлаб чиқариш тармоқларида ишчи ва хизматчиларнинг иш ҳаққини кўзда тутилаётган даражада ошириш асосан корхоналарнинг ўзлари топган маблағлари ҳисобидан амалга оширилади. Бу эса ишлаб чиқариш самарадорлигини оширишга жадалроқ таъсир кўрсатади.

Меҳнатга ҳақ тўлаш фонди – миллий даромаднинг ходимлар ўртасида улар меҳнатининг миқдори ва сифатига мувофиқ тақсимланадиган ҳамда шахсий истеъмол мақсадлари учун фойдаланиладиган қисми.

Меҳнатга ҳақ тўлаш фонди – меҳнат бўйича бизнес-режанинг асосий кўрсаткичларидан бири бўлиб, корхоналарни ижтимоий ва иқтисодий ривожлантиришнинг истиқбол ва йиллик бизнес режасида кўзда тутилади.

Меҳнатга ҳақ тўлаш фондига ҳамма ходимларга – доимий, мавсумий, вақтинча ишлайдиган ходимларга бажарилган иш учун тўланган пул шунингдек, амалдаги қонунларга мувофиқ ходимлар (эмизикли оналар ишидаги узилиш учун ҳақ тўлаш ва бошқалар)га ишланмаган вақтлари учун тўланган ҳақ ҳам қўшилади. Меҳнатга ҳақ тўлаш фондидан тариф ставкалари ва мансаб окладлари бўйича ҳақ тўлаш, ишбай меҳнатга ҳақ тўлаш, ишчиларга мукофотлар тўлаш, оғир ва зарарли меҳнат шароитлари учун, касб маҳорати учун, бир неча касбларни қўшиб бажарганликлари ва хизмат кўрсатиш зоналарини кенгайтирганлиги учун қўшимча ва устама ҳақлар берилади, навбатдаги ва қўшимча таътиллار учун ҳақ тўланади, кўп йил ишлагани учун бир йўла тақдирлаш учун ва ҳ.к. Демак, корхона уларнинг меҳнат натижалари учун барча тўловларнинг ягона манбаи-меҳнатга ҳақ тўлаш фонди ҳисобланади. Меҳнатга ҳақ тўлаш фонди иш ҳақи фонди ва моддий рағбатлантириш фонди ўрнига ташкил этилган. Таҳлилнинг асосий вазифаси меҳнатга ҳақ тўлаш фондининг тобора камайтириш имкониятларини аниқлаш ҳисобланади. Зеро, иш ҳақи таннархда тутган салмоғи жиҳатдан юқори бўлиб, унинг қисқартириш таннархнинг камайишига, бу эса ўз навбатида, фойда ва рентабеллик даражасини оширади. Таҳлил учун маълумотлар йиллик ҳисоботнинг 1-Т сонли “Корхоналарнинг меҳнат тўғрисидаги ҳисобот” номли шаклидан олинади. Таҳлилнинг дастлабки босқичи асосий фаолиятда ишловчи ходимлари ва унинг тоифаларининг меҳнатга ҳақ тўлаш фондини ўтган йилдаги меҳнатга ҳақ тўлаш фонди билан таққослаб мутлақ фарқни аниқлашдан бошланади. (24-жадвал.)

24-жадвал

Асосий фаолиятда ишловчи ходимларнинг меҳнатга ҳақ тўлаш фондидан фойдаланишни таҳлили

Кўрсаткичлар	ҳақиқатда		Фарқи	
	ўтган йили	жорий йили	мутлақ (+,-)	Ҳоиз ҳисобида
Асосий фаолиятда ишловчи ходимларининг йиллик меҳнатга ҳақ тўлаш фонди				
Жами:	10831,2	11755,9	+924,7	+8,5
Жумладан:				
ишчилар;	9877,1	10773,8	+896,7	+9,1
хизматчилар (раҳбарлар, мутахассислар ва бошқа хизматчилар);	954,1	982,1	+28,0	+2,9
Ундан:				
раҳбарлар;	380,1	394,1	+14,0	+3,7
мутахассислар.	464,2	482,2	+18,0	+3,9

24-жадвалдан кўринишича, асосий фаолиятда ишловчи ходимларининг меҳнатга ҳақ тўлаш фонди жорий йили ўтган йилга нисбатан 924,7 минг сўм ёки 8.5%га ошган. Ушбу мутлақ ўсиш асосан ишчиларнинг иш ҳақи фондининг 896,7 минг сўмга ўсиш эвазига содир бўлди. Лекин, мутлақ фарқга қараб асосий фаолиятда ишловчи ходимларининг иш ҳақи фондидан фойдаланишга баҳо бериб бўлмайди. Шунинг учун ушбу ходимларнинг иш ҳақи фонди бўйича

нисбий фарқни аниқлаш керак. Уни аниқлаш учун қуйидаги жадвални ҳавола қиламиз. (25-жадвал)

25-жадвал

Асосий фаолиятда ишловчи ходимларининг иш ҳақи фонди
бўйича мутлақ ва нисбий фарқни аниқлаш

Кўрсаткичлар	Сўммаси (минг сўм)
1. Асосий фаолиятда ишловчи ходимларнинг иш ҳақи фонди	
а) база бўйича;	10939,5
б) ҳақиқатда;	11755,9
в) мутлақ фарқ (+,-)	+816,4
2. Товар маҳсулоти ҳажмининг ўтган йилга нисбатан қўшимча ўсиш суръати 11,41%	
3. Иш ҳақи фондининг –қўшимча ўсишига берилган норматив 0,7%	
4. ҳисобланган иш ҳақи фонди. $10939,5 + \frac{10939,5 \times 11,41 \times 0,7}{100} = 11813,2$	11813,2
5. Нисбий иқтисод – (ортиқча харажат) $11755,9 - 11813,2 = -57,3$	57,3

25 - жадвалдан кўринишича, товар маҳсулоти ҳажмининг ўсиш суръатини ҳисобга олмаган ҳолда иш ҳақи фонди бўйича 816,4 минг сўм мутлақ ортиқча харажатга йўл қўйилган. Товар маҳсулоти ҳажмининг ўсиш суръатини (111,41%) ҳисобга олганда эса, нисбий иқтисод 57,3 минг сўмни ташкил эди. Бу эса корхонанинг меҳнат ресурсларидан оқилона фойдаланганлигидан далолат беради.

Меҳнатга ҳақ тўлаш фондига таъсир қилувчи омилларни мутлақ фарқ усули орқали ҳам аниқлаш мумкин. Бунда меҳнатга ҳақ тўлаш фондининг ўзгаришига икки омил таъсир кўрсатади: ишловчи ходимлар сони; ходимларнинг ўртача йиллик иш ҳақи. Биринчи омилнинг таъсирини аниқлаш учун ходимлар сонига бўлган фарқни ходимларнинг ўтган йилдаги ўртача йиллик иш ҳақи миқдорига кўпайтирилади.

Иккинчи омилнинг таъсирини аниқлаш учун ходимларнинг ўртача йиллик иш ҳақида бўлган фарқни ходимларнинг ўтган йилдаги рўйхатдаги ўртача сонига кўпайтирилади.

Таянч иборалар:

Меҳнат ресурслари, ишловчи ходимлар, асосий фаолиятда ишловчи ходимлар, асосий фаолиятда бўлмаган ходимлар, ишчилар, хизматчилар, раҳбарлар, мутахассислар, ишчилар сони бўйича мутлақ ва нисбий фарқ, меҳнат унумдорлигининг моҳияти, меҳнат унумдорлигини ҳисоблашда қўлланиладиган кўрсаткичлар, натурал кўрсаткичлар, шартли-натурал кўрсаткичлар; пул (қиймат) кўрсаткичлар, ижтимоий меҳнат унумдорлиги, индивидуал меҳнат унумдорлиги, ишчиларнинг ишловчилар таркибида тутган салмоғи, бир ишловчига тўғри келувчи ўртача йиллик иш унуми, бир ишчига тўғри келувчи ўртача йиллик иш унуми, бир ишчига тўғри келувчи ўртача соатлик иш унуми, бир ишчига тўғри келувчи ўртача соатлик иш унуми, иш

кунининг ўртача узунлиги, иш вақтидан кун бўйича йўқотишлар, сменалар ичида содир бўладиган иш вақтини йўқотишлар, иш вақтидан фойдаланишнинг умумлашган кўрсаткичи, ҳамма ишчилар томонидан бир йилда ишланган киши кунлари ва киши соатлари, маҳсулот ҳажмига таъсир қилувчи меҳнат омиллари, меҳнатга ҳақ тўлаш фонди, асосий иш ҳақи, қўшимча иш ҳақи, асосий фаолиятда ишловчи ходимларнинг меҳнатга ҳақ тўлаш фонди бўйича ортиқча харажат (иктисод).

Назорат саволлари

1. Меҳнат ресурсларини таҳлил қилишнинг аҳамияти, вазифалари ва ахборот манбалари.
2. Маҳсулот ишлаб чиқариш ҳажмига таъсир қилувчи омилларни ўзаро боғлиқлиги.
3. Ишловчи ходимларни сони ва таркибини таҳлил қилиш.
4. Ишчилар сони бўйича мутлақ ва нисбий фарқ қандай аниқланади?
5. Меҳнат унумдорлигини таҳлил қилишнинг аҳамияти ва вазифалари.
6. Меҳнат унумдорлигининг омилли таҳлили.
7. Бир ишловчига тўғри келувчи ўртача йиллик иш унумини таҳлили.
8. Бир ишчига тўғри келувчи ўртача йиллик иш унуми таҳлили.
9. Иш вақтидан фойдаланишни таҳлил қилиш.
10. Маҳсулот ҳажмига таъсир қилувчи меҳнат омилларини таҳлили
11. Меҳнат ресурсларидан самарали фойдаланиш натижасида маҳсулот ишлаб чиқаришни кўпайтириш бўйича резервларини аниқлаш усули.
12. Меҳнатга ҳақ тўлаш фондини таҳлил қилишнинг аҳамияти ва вазифалари.
13. Саноат ишлаб чиқариш ходимларининг меҳнатга ҳақ тўлаш фондини таҳлил қилиш.
14. Саноат ишлаб чиқариш ходимларининг меҳнатга ҳақ тўлаш фонди бўйича нисбий иқтисод (ортиқча харажат) аниқлаш.
15. Ишчиларни меҳнатга ҳақ тўлаш фондини таҳлил қилиш.
16. Раҳбарлар, мутахассислар ва бошқа хизматчиларни меҳнатга ҳақ тўлаш фондини таҳлил қилиш.

4-мавзу: Асосий фондларнинг таркиби, ва улардан самарали фойдаланиш таҳлил

Режа:

- 4.1. Асосий фондларнинг таркиби, тузилиши ва ҳаракати.
- 4.2. Асосий фондларнинг техник ҳолатини таҳлил қилиш.
- 4.3. Асосий фондлардан самарали фойдаланишни таҳлил қилиш.
- 4.4. Ишлаб чиқариш асбоб-ускуналаридан фойдаланишни таҳлил қилиш.

Таянч иборалар.

Назорат саволлари.

4.1. Асосий фондларнинг таркиби, тузилиши ва ҳаракати

Саноат маҳсулоти ва меҳнат унумдорлигининг бетўхтов ўсишига илмий-техника тараққиётини жадаллаштириш, ҳаракатдаги асбоб-ускуналар ва дастгоҳларни замонавийлаштириш, янги ишлаб чиқариш қувватларини киритиш ва ишлаб чиқариш жараёнларини тўла механизациялаштириш ва автоматлаштириш орқали эришилади.

Маълумки, асосий фондлар узоқ вақт хизмат қилади, ишлаб чиқариш жараёнида ўзининг натура шаклини сақлаб қолади ва капитал маблағлар ҳисобига тўлдирилиб боради. Янгидан барпо қилинган давлат корхоналарининг асосий фондларини шакллантиришнинг манбаи асосан бюджет маблағидир. Бозор иқтисодиёти шароитида ишлаб турган корхоналар дастгоҳлар ва бошқа меҳнат воситалари сотиб оладилар, янги ишлаб чиқариш объектлари курадилар. Буни корхоналар ишлаб топган ўз маблағлари ҳисобидан банк кредити ёрдамида бажарадилар. Бундан ташқари амортизация ажратмалари асосий фондларни сотиб олиш, уларни капитал ва жорий ремонт қилиш учун маблағларнинг муҳим манбаидир.

Йирик ва тобора кўп капитал маблағлар сарфлаш натижасида халқ хўжалиги барча тармоқларининг асосий ишлаб чиқариш фондлари жадал кўпайиб бормоқда.

Жамият улардан оқилона фойдаланишдан ғоят манфаатдорлиги табиийдир. Чунки бу фондларни самарали ишлатиш кўп жиҳатдан бутун ижтимоий ишлаб чиқариш самарадорлигини белгилайди. Ишлаб чиқариш фондларидан фойдаланишни яхшилаш ишлаб чиқариш воситаларига сарфланган ҳар бир сўм ҳисобидан маҳсулотни энг кўп миқдорда оладиган қилиб хўжалик юритиш демакдир.

Корхоналарнинг асосий фондлари ишлаб чиқаришдаги ўз аҳамиятига қараб уч туркумга бўлинади: 1) саноат ишлаб чиқариш фондлари; 2) бошқа тармоқларнинг саноат ишлаб чиқариш асосий фондлари; 3) ноишлаб чиқариш асосий фондлари. Асосий фондларнинг маҳсулот ишлаб чиқариш жараёнида бажарадиган роли бир хил эмас. Шунинг учун улар икки қисмга бўлинади: актив (фаол) асосий фондлар, пассив (нофаол) асосий фондлар, фаол асосий фондларга куч берадиган машиналар ва асбоб-ускуналар, иш машиналари ва асбоб-ускуналар, ўтказгич жиҳозлар, ўлчаш ва тартибга солиш асбоблари киради. Пассив (нофаол) қисмига эса бинолар, иншоотлар ва транспорт воситалари киради. Асосий фондларнинг актив (фаол) қисми ишлаб чиқариш асбоб-ускуналари деб аталиб, улар меҳнат воситалари сифатида маҳсулот ишлаб чиқаришда бевосита қатнашадилар. Асосий фондларнинг пассив (нофаол) қисми эса маҳсулот ишлаб чиқаришда бевосита қатнашмаса ҳам ишлаб чиқариш жараёнини узлуксиз олиб бориш имкониятини яратади. Шунинг учун асосий фондларнинг актив (фаол) қисмининг салмоғи қанча кўп бўлса, маҳсулот ишлаб чиқариш ҳажмини ошириш имконияти ҳам шунча кўп бўлади. Ҳозир энг илғор саноат корхоналарида асосий фондларнинг актив (фаол) қисмининг салмоғи 65%ни ташкил қилади. Асосий фондларнинг актив (фаол) қисмининг ошириш йўллари қуйидагилар: ишлаб чиқариш

жараёнларини тўла механизациялаштириш ва автоматлаштириш даражасини ошириш; ишлаб чиқариш майдонидан оқилона фойдаланиш; бино ва иншоотларни қуришда қурилиш-монтаж ишлари таннархини камайтириш ва ҳ.к.

Асосий фондларнинг таркиби, тузилиши ва ҳаракатини таҳлил қилиш учун керакли маълумотлар йиллик ҳисоботнинг 3-сонли “Асосий воситалар ҳаракати тўғрисида ҳисобот” шаклидан олинади.

27-жадвал

Саноат ишлаб чиқариш асосий фондларининг таркиби ва ҳаракатини таҳлил қилиш

Саноат ишлаб чиқариш асосий фондлари	Ўтган йили		Жорий йили		Ўтган йилга нисбатан ўзгариши (+,-)	
	сўмма (м.с.)*	салмоғи % ҳисоб.	сўмма (м.с.)	салмоғи % ҳисоб.	сўмма (м.с.)	салмоғи % ҳисоб.
1. Бино ва иншоотлар	18900	49,35	19013	49,41	+113	+0,06
2. Ишдан чиқариш асбоб-ускуналари	19200	50,13	19268	50,07	+68	-0,06
3. Бошқа асосий фондлар	200	0,52	202	0,52	+2	-
Жами	38300	100	38483	100	+183	-

***м.с.-минг сўм**

27-жадвалдан кўринишича, жорий йили жами саноат ишлаб чиқариш асосий фондларининг қиймати ўтган йилга нисбатан 183 минг сўмга ёки 0,5%га ($\frac{183 \times 100}{38300}$) ошди.

Саноат ишлаб чиқариш асосий фондларининг ўсиши асосан уларнинг пассив қисмининг, яъни бино ва иншоотлар қийматининг 113 минг сўмга ортиши ва ишлаб чиқариш асбоб-ускуналар (актив қисман) қийматининг 68 минг сўмга кўпайиши ҳисобига таъминланди. Фикримизча, асосий фондларнинг актив қисмининг пассив қисмига нисбатан паст суръатлар билан ўсишга қараганда таҳлил қилинаётган корхонада техника тараққиёти суст даражада олиб борилапти деган хулосага келишимиз мумкин. Бинобарин, фонддан олинadиган самарани ошириш ҳаракатдаги корхоналарни техника жиҳатдан қайта қуроллантириш ва қайта ускуналашни тезкорлик билан амалга ошириш ҳамда ишлаб чиқаришга янги техникани киритиш биринчи галдаги вазифа бўлиб ҳисобланади. Шунинг учун асосий фондларнинг актив қисмининг ўсиш суръати пассив қисмининг ўсиш суръатига нисбатан устун бўлиши керак. Таҳлил қилинаётган корхонада эса асосий фондларнинг актив ва пассив қисмларининг ўсиш суръатлари мос равишда 100,35%ни ($19268 \times 100 : 19200$); 100,60%ни ($19013 \times 100 : 18900$) ташкил этди. Агар, юқорида айтилгандек илғор саноат корхоналарида асосий фондларнинг актив қисмининг салмоғи 65%ни ташкил қилишни ҳисобга олсак, у ҳолда таҳлил қилинаётган корхонада унинг салмоғи фақат 50%га тенг бўлди. Демак, корхона келгусида асосий фондларни янгилаш борасида туб ўзгаришлар қилиш лозим. Саноат ишлаб чиқариш асосий фондлари қийматини асос йилидан бошлаб ўсиб бориш суръатини ҳам таҳлил қилиш керак. Бунинг учун қуйидаги 28-жадвални ҳавола қиламиз.

28-жадвал

Кўрсаткичлар	Асос йили	Йиллар			Асос йили бошидан бошлаб
		1-йил	2-йил	3-йил	
Саноат ишлаб чиқариш асосий фондлари	38000	38150	38300	38483	-
ҳақиқатда ўсиш суръати % ҳисобида	100	100,40	100,39	100,48	101,27

Жадвалдан кўринишича, таҳлил қилинаётган корхона асосий фондларнинг қиймати учинчи йили база (асос) қилиб олинган йилга нисбатан 483 минг сўмга ёки +101,27%га $\left(\frac{483 * 100}{38000}\right)$ ортди. Энди занжирли усулини қўлласак ҳам айнан ушбу натижа ҳосил бўлади, яъни 101,27%ни аниқлаш учун асосий фондларнинг йиллик кўшимча ўсиш суръатларини бир-бирига кўпайтирилиб, сўнгра чиққан натижа яна юзга кўпайтирилади $(1,004 \times 1,0039 \times 1,0048) \times 100 = 101,27\%$ ёки 483 минг сўм. $(38000 \times (1,0127 - 1))$

Асосий фондларнинг мутлақ ўсишини аниқлаш билан бирга ресурсларни нисбий иқтисод қилинган ёки ортиқча харажат қилишга йўл қўйилган миқдорини ҳам ҳисоблаш керак. Бунинг учун саноат ишлаб чиқариш асосий фондларининг база (асос) йилидаги қиймати товар маҳсулоти ҳажмининг беш йиллик бошидан бошлаб ўртача йиллик ўсиш суръатига кўпайтирилиб, сўнгра ҳисобланган миқдор беш йилликнинг йилларидаги саноат ишлаб чиқариш асосий фондларининг миқдори билан таққосланади. Бизнинг мисолимизда асосий фондларни нисбий иқтисод қилиш 1759 минг сўмни ташкил этди. $(38000 \times 1,059 - 38483) = -1759$ минг сўм. 1,059 - маҳсулот ҳажмининг асос бошидан бошлаб ўртача йиллик ўсиш суръати. Демак, товар маҳсулоти ҳажмининг ўртача йиллик ўсиш суръатини ҳисобга олганда корхонанинг асосий фондлари $(38000 \times 1,059) = 40242$ минг сўмни ташкил қилиши керак эди, ҳақиқатда эса уларнинг қиймати беш йилликнинг учинчи йили 38483 минг сўмни ташкил этди. Бу эса корхонанинг асосий фондлардан самарали фойдаланиш борасидаги ютуғидир.

4.2. Асосий фондларнинг техник ҳолатини таҳлил қилиш

Асосий фондлар узлуксиз фойдаланишда бўладилар. Шу сабабли асосий фондларнинг бир қисми эскиради, ишдан чиқади, бошқалари эса фойдаланишга жорий этилади. Бинобарин, асосий фондларнинг техник ҳолати товар маҳсулоти ишлаб чиқариш режасининг бажарилишига сезиларли даражада таъсир кўрсатади. Асосий фондларнинг техник ҳолати қониқарли даражада бўлса, бу ўз навбатида асбоб-ускуналар ва дастгоҳларнинг бекор туриб қолишига, айрим вақтларда эса аварияларга (ҳалокатга) олиб келиши эҳтимолдан ҳоли эмас. Шунинг учун асосий фондлар техник жиҳатдан яхши созланган ҳолатда бўлиши лозим. Асосий фондларни техник жиҳатдан қониқарли даражада ушлаб туриш жорий ва капитал ремонт (таъмирлаш) орқали амалга оширилади.

Асосий фондларнинг техник ҳолатини белгиловчи умумий кўрсаткичлардан бири уларнинг эскириш коэффицентидир. Асосий фондларнинг эскириш коэффицентини аниқлаш учун асосий фондларнинг эскириш суммасини (баланс активининг 1-бўлими) уларнинг бошланғич

қийматига (баланс активининг 1-бўлими) бўлинади. Одатда, асосий фондларнинг эскириш коэффициентининг камайиши уларнинг техник ҳолатини яхшиланганлигидан далолат беради. Асосий фондлардан узлуксиз равишда фойдаланиш натижасида уларнинг эскириш даражаси ошиб боради. Шунинг учун асосий фондларни янгилаш керак. Асосий фондларни янгилаш коэффициентини аниқлаш учун янги келган асосий фондлар суммасини асосий фондларнинг йил охирига бўлган қийматига бўлиш керак. Асосий фондларни чиқиб кетиши коэффициентини ҳисоблаш учун эса чиқиб кетган асосий фондлар суммасини уларнинг йил охирига бўлган қийматига бўлиш керак.

Асосий фондларни ишга яроқлилик коэффициентини ҳам аниқлаш мумкин. Уни аниқлаш учун бирдан эскириш коэффициенти айрилади.

Асосий фондларнинг техник ҳолатини ҳар томонлама ва чуқур таҳлил қилиш учун асосий фондларнинг қўшимча ўсиш ҳамда чиқиб кетишининг ўрнини қоплаш (компенсация) коэффициентлари ҳам аниқланади. Асосий фондларнинг қўшимча ўсиш коэффициентини аниқлаш учун янгидан келган ва чиқиб кетган асосий фондларнинг нисбатидан чиққан қолдиғини янги келган асосий фондларнинг миқдорига бўлиш керак. Асосий фондларнинг чиқиб кетган қийматини ўрнини қоплаш коэффициенти чиқиб кетган ва янгидан келган асосий фондларнинг нисбати орқали аниқланади.

Маълумки, алоҳида олинган асосий фондлар ишлаб чиқариш жараёнида ҳар хил иш бажаради ва улар хизмат қилиш муддати бўйича бир-бирларидан катта фарқ қиладилар. Шунинг учун юқоридаги қайд қилинган кўрсаткичларни нафақат асосий фондларнинг жами миқдори бўйича, балки уларнинг актив ва пассив қисмлари ҳамда алоҳида турлари бўйича ҳам аниқлаш керак. Асосий фондларнинг янгилаш, чиқиб кетиш, қўшимча ўсиш ва ўринини қоплаш кўрсаткичлари бир-бирлари билан узвий равишда боғланганлар. Бу боғлиқликни кўрсатиш учун қуйидаги 29-жадвални ҳавола қиламиз. Таҳлил қилиш учун керакли маълумотлар йиллик ҳисоботнинг 3-сонли “Асосий воситалар ҳаракати тўғрисида ҳисобот” шаклидан олинади.

29-жадвал

Асосий фондларнинг янгилаш, чиқиб кетиш, қўшимча ўсиш ва чиқиб кетишнинг ўрнини қоплаш кўрсаткичларини таҳлил қилиш

Кўрсаткичлар	Йил бошига бўлган мавжудлиги	ҳисобот йилида тушиши (минг сўм)		Чиқиб кетиши жами (минг сўм)	Йил охирига бўлган мавжудлиги	Асосий фондларнинг ҳаракат коэффициентлари (% ҳисобида)				
		жами	жумладан: янги асосий фондлар			янгилаш 2 ус:5 ус x 100	жумладан янги асос. фонд. 3 ус:5 ус x 100	чиқиб кетиши 4 ус:1 ус x 100	чиқиб кетишнинг ўрнини қоплаш 4 ус:2 ус x 100	қўшимча ўсиши 2 ус:4 ус:2 ус
А	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
Жами асосий фондлар	39248	2561	1779	1034	40775	6,3	4,4	2,6	40,4	59,6
Жумладан: саноат	37267	2557	1775	1028	38796	6,6	4,6	2,8	40,2	59,8

ишлаб чиқариш асосий фондлари										
Ундан: машина ва асбоб-ускуналар	17929	1365	1363	830	18464	7,4	7,4	4,6	60,8	39,2
бошқа тармоқларнинг ишлаб чиқариш асосий воситалари	204	4	4	6	202	2,0	2,0	2,9	150,0	
носаноат ишлаб чиқариш асосий фондлари	1777	-	-	-	1777	-	-	-	-	-

29-жадвалдан кўринишича, таҳлил қилинаётган корхонада асосий фондларнинг ҳаракатини ифодаловчи кўрсаткичлар даражасини юқори деб бўлмайди. Чунончи, жами асосий фондларни янгилаш фақат 6,3%ни, жумладан янги меҳнат воситаларини келтириш 4,4%ни ташкил қилди. Бу ўринда асосий фондларнинг актив қисми бўлмиш машина ва асбоб-ускуналарни янгилаш жараёни бироз устун даражада кетаётганлиги таъкидлаш жоиздир. Асосий фондларни техник жиҳатдан янгилаш даражасини ифодаловчи кўрсаткичлар чиқиб кетган асосий фондларнинг ўрнини қоплаш ва уларнинг қўшимча ўсиш коэффициентлари орқали аниқланади. Агар ушбу коэффициентлар бирдан ёки 100%дан ошса, у ҳолда асосий фондларни янгилаш интенсиф (жадал) тарзда олиб бориляпти деган хулоса чиқаришимиз мумкин ва аксична, агар коэффициентлар бирдан (100%дан) кам бўлса, унда асосий фондларни янгилаш жараёни экстенсив равишда олиб борилаётганини билдиради. Бизнинг мисолимизда чиқиб кетган асосий фондларининг ўрнини қоплаш коэффициентининг энг юқори даражаси саноат ишлаб чиқариш асосий фондларининг фаол қисмига мансуб бўлиб 59,8%ни ташкил этди. Асосий фондларнинг эскириш коэффициенти билан ишга яроқлилик коэффициенти ўртасида ўзаро боғланиш мавжуд. Бу боғланишни яққол кўриш учун қуйидаги 30-жадвални ҳавола қиламиз.

30-жадвал

Асосий фондларнинг эскириш ва яроқлилик даражасини таҳлил қилиш

№	Кўрсаткичлар	Ўлчов бирлиги	Йил бошига	Йил охирига	Ўзгариши +,-
	Асосий фондларнинг бошланғич қиймати	минг сўм	39248	40775	+1527
	Асосий фондларнинг эскириш суммаси	минг сўм.	9317	11008	+1691
	Асосий фондларнинг қолдиқ қиймати (1-қатор 2-қатор)	Минг сўм.	29931	29767	-164
	Асосий фондларнинг эскиришг коэффициенти (2-қат. 1 қат.х100)	%	23,7	27,0	+3,3
	Асосий фондларнинг яроқлилик коэффициенти (3-қатор: 1-қаторх100)		76,3	73,0	-3,3

30-жадвалдан берилган рақамлардан кўринишича, асосий фондларнинг қарийб чорак қисми амортизациялаштирилган, яъни асосий фондларнинг

эскирган қисмининг қиймати амортизация ажратмаси сифатида таркиб топган. Асосий фондларнинг яроқлилик коэффиценти етарли даражада. Бинобарин, бу ўз навбатида корхонага маҳсулот ишлаб чиқариш режасини муваффақиятли бажариш учун имконият яратади. Ва ниҳоят, асосий фондларнинг техник даражасини ифодаловчи муҳим кўрсаткичлардан бири асбоб-ускуналарнинг хизмат қилиш ёши (даври) ҳисобланади. Бу кўрсаткични аниқлаш асбоб-ускуналар ва дастгоҳларнинг ишлаш қобилияти, уларни алмаштириш ҳамда пировард натижада фонд самарасини оширишга имконият яратади. Таҳлил қилиш учун ҳаракатдаги асбоб-ускуналар маълум турлари бўйича туркумланилиб, сўнгра уларнинг ҳақиқатда хизмат қилган даври норматив бўйича хизмат қилиш муддати билан таққосланади. Одатда, асбоб-ускуналар 10 йилгача бўлган даврда алмаштирилса техника тараққиёти талабларига жавоб бера олади деб ҳисобланади.

Асбоб-ускуналарнинг хизмат қилиш даври қуйидагича тавсифланади: 5 йилгача; 5 йилдан 10 йилгача; 10-йилдан 20 йилгача ва 20 йилдан юқори. Таҳлил қилишда асбоб-ускуналарнинг ўртача хизмат қилиш ёши (даври) ҳам аниқланади. Уни аниқлаш учун қуйидаги жадвални ҳавола қиламиз.

31-жадвал

Кўрсаткичлар	Хизмат қилиш даври				Жами
	5 йилгача	5 йилдан 10 йилгача	10 йилдан 20 йилгача	20 йилдан юқори	
Жами асбоб-ускуналар	3280	3100	3600	4000	13980
Жамига нисбатан процент ҳисобида	23,5	22,2	25,8	28,6	100

31-жадвалда берилган рақамлардан фойдаланиб, ҳаракатдаги асбоб-ускуналарнинг ўртача хизмат қилиш даврини аниқлаймиз. Буни ҳисоблаш учун оддий ўртача арифметик усулни қўллаймиз, яъни

$$\frac{0 + 5}{2} = 2,5 \text{ йил}; \quad \frac{5 + 10}{2} = 7,5 \text{ йил}; \quad \frac{10 + 20}{2} = 15 \text{ йил};$$

20 йилдан юқориси 20 йил. Шундан сўнг асбоб-ускуналарнинг ўртача хизмат қилиш даврини аниқланади, яъни: $(2,5 \times 0,235 + 7,5 \times 0,222 + 15,0 \times 0,258 + 20 \times 0,286) = 11,8$ йил. Шундай қилиб асбоб-ускуналарнинг ўртача хизмат қилиш даври кўрсаткичи асбоб-ускуналар паркиннинг техник даражасини ҳамда уларнинг маънавий эскиришини ифодалайди.

4. 3. Асосий фондлардан самарали фойдаланишни таҳлил қилиш

Маҳсулот ишлаб чиқариш дастурининг муваффақиятли бажариш нафақат асосий фондларнинг таркиби, тузилиши, техник ҳолати, балки улардан самарали фойдаланишга кўп жиҳатдан боғлиқ. Асосий фондлардан фойдаланишнинг умумлаштирувчи кўрсаткичи бўлиб фонддан олинadиган самара ҳисобланади. У асосий ишлаб чиқариш фондларининг бир сўми ёки минг сўми ҳисобига бир йил ичида қанча маҳсулот чиқарилганлигини кўрсатади. Масалан, корхонанинг йиллик маҳсулоти 100 миллион сўмни ташкил этсин, асосий ишлаб чиқариш фондларининг ўртача йиллик қиймати эса 50 миллион сўм дейлик. Бундай ҳолда фонддан олинadиган самара 2 сўмга тенг бўлади. Демак, фонд самараси кўрсаткичини аниқлаш учун товар маҳсулоти ёки соф тушум ҳажмини асосий ишлаб чиқариш фондларининг

ўртача йиллик қийматига бўлинади. Буни қуйидаги формула орқали ифода қилиш мумкин:

$$\Phi_c = \frac{T.M}{A_\phi};$$

Бунда: Φ_c – фонддан олинadиган самара;

$T.M$ – товар маҳсулоти ҳажми;

A_ϕ – асосий ишлаб чиқариш фондларининг ўртача йиллик қиймати.

Фонд самараси кўрсаткичи жами асосий ишлаб чиқариш фондларининг қийматига ва алоҳида уларнинг актив қисмининг қийматига нисбатан аниқланади. Фонд самараси кўрсаткичининг акси фонд сиғими кўрсаткичи бўлиб, у асосий фондларнинг ўртача йиллик қийматини товар маҳсулоти ҳажмига нисбати тариқасида аниқланади. Фонд самараси кўрсаткичини таҳлил қилиш учун керакли маълумотлар йиллик ҳисоботнинг 1-П “Корхона (бирлашма)нинг маҳсулот ишлаб чиқариш тўғрисида йиллик ҳисоботи” 3-сонли “Асосий воситаларнинг ҳаракати ҳақидаги ҳисобот” шаклларида олинади. Таҳлил учун қуйидаги жадвални ҳавола қиламиз (32-жадвал).

32-жадвал

Асосий фондлардан фойдаланишнинг самарадорлик даражасини таҳлил қилиш

Кўрсаткичлар	ҳақиқатда ўтган йили	ҳақиқатда жорий йили	Ўтган йилга нисбатан фарк (+,-)
1. Товар маҳсулотларининг ўзгармас корхона улгуржи баҳоси. минг сўм.	898370	1000910	+102540
2. Саноат ишлаб чиқариш асосий фондларининг ўртача йиллик қиймати, минг сўм.	355970	379830	+23860
3. Жумладан машина ва асбоб-ускуналар.	179290	184640	+5350
4. Машина ва асбоб-ускуналарнинг жами асосий фондлар таркибида тутган салмоғи (3қатор : 2 қатор) 0,01 аниқликда (коэф.)	0,504	0,486	-0,018
5. Минг сўмлик саноат ишлаб чиқариш асосий фондларидан олинadиган самара (1 қатор : 2 қатор), сўм	2523,7	2635,2	+111,5
6. Минг сўмлик машина ва асбоб-ускуналардан олинadиган самара (1қатор : 3қатор). сўм	5010,7	5420,9	+410,2
7. Минг сўмлик саноат ишлаб чиқариш асосий фондларидан олинadиган самаранинг ўзгаришига таъсир қилувчи омиллар:			
а) машина ва асбоб-ускуналарнинг жами асосий фондлар таркибида тутган салмоғининг ўзгариши, сўм;	-	-	-90
б) минг сўмлик машина ва асбоб-ускуналардан олинadиган самаранинг ўзгариши, сўм.	-	-	+200

32-жадвалдан кўринишича, ҳисобот даврида жами саноат ишлаб чиқариш асосий фондларидан фойдаланиш яхшиланди, яъни жорий йили фонддан олинadиган самара ўтган йилга нисбатан 111 сўм 50 тийинга ошди. Бунга машина ва асбоб-ускуналарнинг жами асосий фондлар таркибида тутган салмоғининг 0,018 бандга камайиши натижасида фонддан олинadиган самара 90 сўмга кам бўлди, яъни $(-0,018 \times 5010,7)$ машина ва асбоб-ускуналардан олинadиган самаранинг 410 сўм 20 тийинга ортиши жами асосий фондлардан олинadиган самарани 200 сўмга ошишига олиб келди, яъни $(410,2 \times 0,486)$. Шундай қилиб, бу икки омилнинг йиғиндиси $(-90) + (+200) = 110$ сўмни

ташкил этди. Бу сумма тахминан жами асосий фондлардан олинган самарадаги фарқ - 111 сўм 50 тийинга тўғри келади. ҳисобот даврида товар маҳсулоти ҳажми ўтган йилга нисбатан 101540 минг сўмга ошди.

Бунга икки омил таъсир кўрсатди:

1. Саноат ишлаб чиқариш асосий фондларининг ўртача йиллик қийматини ўзгариши (экстенсив омил).
2. Асосий фондлардан олинадиган самаранинг ўзгариши (интенсив омил).

Биринчи омилнинг таъсирини ҳисоблаш учун саноат ишлаб чиқариш асосий фондларининг ўртача йиллик қийматида бўлган фарқни уларнинг ўтган йилдаги самарадорлик даражасига кўпайтирилади. Бизнинг мисолимизда асосий фондларнинг қиймати ўтган йилга нисбатан 23860 минг сўмга ошган, уларнинг ўтган йилдаги самарадорлик даражаси эса 2523,7 сўмни ташкил этди. Демак, товар маҳсулоти ҳажмини кўпайтиришнинг 60215 минг сўми ($+23860 \times 2523,7$) ёки 58,7%и ($\frac{60215 \times 100}{102540}$) экстенсив омил эвазига ҳосил бўлди.

Иккинчи омилнинг таъсирини ҳисоблаш учун фонддан олинган самарадаги мутлақ фарқни жорий йилдаги асосий фондларнинг ўртача йиллик қийматига кўпайтирилади. Бизнинг мисолимизда фонддан олинган самара ўтган йилга нисбатан 111 сўм 50 тийинга ошди. Демак, маҳсулот ҳажмини кўпайтиришнинг 42351 минг сўми ($111,5 \times 379830$) ёки 41,3%и ($\frac{42351 \times 100}{102540}$) интенсив омил ҳисобига ҳосил қилинган. Шундай қилиб, икки омил таъсирининг ўзгариши тахминан, товар маҳсулоти ишлаб чиқаришдаги умумий фарқни беради, яъни $(60215 + 42351) = +102566$ минг сўм. Рақамларни бутунлаш ҳисобига 26 минг сўмга фарқ ҳосил бўлди $(102566 - 102540) = 26$ минг сўм.

4. 4. Ишлаб чиқариш асбоб-ускуналаридан фойдаланишни таҳлил қилиш

Фонддан олинадиган самара асбоб-ускуналарнинг иш билан банд қилишга кўп жиҳатдан боғлиқ. Иш билан юқори даражада экстенсив банд қилиш смена, иш куни, ҳафта, ой ва ҳоказо мобайнида асбоб-ускуналардан вақт жиҳатдан имкони борича максимал фойдаланишни тақозо қилади.

Асбоб-ускуналардан экстенсив (вақт) бўйича фойдаланиш даражасини уларнинг сменалик (алмашиш) коэффиценти орқали аниқланади. У ҳар бир дастгоҳнинг, кун, ой, квартал (йил чораги) ва йил давомида ўрта ҳисобда қанча смена ишланганлигини кўрсатади. Сменалик коэффиценти барча сменаларда ишлаган дастгоҳ-смена (машина-сменалар) сонини ўрнатилган ускуналар сонига тақсимлаш орқали аниқланади. Масалан, цехда 92 та дастгоҳ ўрнатилган, улардан мазкур даврда бир сменада 68 та, иккинчи сменада 40 та, учинчи сменада 36 та дастгоҳ, ишлаган. ҳаммаси бўлиб барча учта сменада 144 машина - смена ($68+40+36=144$) ишлаган. Демак, мазкур даврда ускуналарнинг сменалик коэффиценти 1,56 ($144:92$) ни ташкил этди.

ҳар бир корхона учун норматив сменалик коэффиценти аниқ белгиланиб, у ускуналарни тўла, максимал даражада иш билан банд қилишни

кўзда тутати. Таҳлил қилиш жараёнида амалдаги сменалилик коэффиценти норматив доирасидаги сменалилик коэффиценти билан таққосланиб, ускуналарни иш билан банд қилишни оширишдаги резервлар аниқланади. Амалда кўпгина корхоналарда сменалилик коэффиценти нормативдагидан анча пастдир, айниқса, машинасозликда 1,4 ни ташкил этади. Шу муносабат билан иқтисодиётни жадаллаштириш шароитида меҳнат жамоалари олдига ускуналарни иш билан максимал банд қилиш, улар ишининг сменалилигини кескин ошириш вазифаси қўйилган. Сменалик коэффицентни оширишга иш жойларини аттестациялаш, ортиқча ускуналарни сотиш, кўп дастгоҳда ишлашни ривожлантириш, ишчиларга бириктирилган хизмат кўрсатиш доираларини кенгайтириш, учинчи сменада ишловчилар учун моддий рағбатлантиришни ва имтиёзларни қўллаш ёрдам беради.

Асбоб-ускуналардан жадал фойдаланиш коэффиценти вақт бирлигида амалда эришилган ускуна унумдорлигининг ушбу ускуна хили учун белгиланган унумдорликнинг техник нормасига нисбати билан аниқланади.

Асбоб-ускуналардан фойдаланишнинг интеграл коэффиценти экстенсив ва интенсив фойдаланиш коэффицентларини кўпайтмасидан иборат, яъни ускуналардан иш вақти ва қуввати бўйича фойдаланишдир.

Дастгоҳларнинг йиллик унумдорлик даражасининг ўзгаришига икки омил таъсир кўрсатади: дастгоҳлар ёки дастгоҳ/соатлар миқдорининг ўзгариши; бир дастгоҳ ёки бир дастгоҳ/соатга тўғри келувчи унумдорлик даражаси.

Ушбу омилларнинг таъсири мутлақ фарқ усули орқали амалга оширилади, яъни миқдор ўзгаришда бўлган фарқни сифат кўрсаткичининг режа даражасига кўпайтирилади, сифат ўзгаришда бўлган фарқни эса миқдор кўрсаткичининг амалдаги даражасига кўпайтирилади.

Ушбу омилларнинг таъсирини аниқлаш учун қуйидаги жадвални ҳавола қиламиз (33-жадвал).

33-жадвал.

Дастгоҳлардан самарали фойдаланишнинг иш вақти ва қуввати бўйича таҳлил қилиш

Кўрсаткичлар	Бизнес - режа бўйича	ҳақиқатда	Мутлақ фарқи (+,-)
1. Товар маҳсулоти (минг сўм ҳисобида)	1930	2085	+155
2. Ишланган дастгоҳ/соатлар (минг)	223,7	200,3	-23,4
3. Бир дастгоҳ/соатга тўғри келувчи унумдорлик (сўм, тийин ҳисобида) (1 қатор : 2қатор)	8,63	10,41	+1,78

Жадвалда кўринишича, ҳисобот даврида товар маҳсулотнинг ишлаб чиқариш ҳажми ҳақиқатда Бизнес-режага нисбатан 155 минг сўмга ошди. Бунга икки омил таъсир кўрсатди.

1) Ишланган дастгоҳ-соатлар сонининг ўзгариши (миқдор кўрсаткич): $-23,4 \times 8,63 = -201,9$ минг сўм.

2) Бир дастгоҳ-соатда ишлаб чиқарилган маҳсулот ҳажми (сифат кўрсаткич): $+1,78 \times 200,3 = +356,5$ минг сўм. Демак, икки омил таъсирининг ўзгариши тахминан товар маҳсулоти ишлаб чиқаришдаги умумий фарқга тенг, яъни

$((-201,9)+(+356,5))=+154,6$ минг сўм.

Шундай қилиб, дастгоҳларнинг бекор туриб қолишини бартараф қилиш натижасида маҳсулот ишлаб чиқаришни ошириш резерви 201,9 минг сўм экан.

Таянч иборалар:

Асосий воситаларни таҳлил қилиш мазмуни ва аҳамияти, асосий воситаларни таҳлил қилишда фойдаладиган ахборот манбалари, асосий воситаларни таркиби ва тузилиши, асосий воситаларни ҳаракати, ишлаб чиқариш асосий фондлари, ноишлаб чиқариш асосий фондлари, асосий фондларнинг бошланғич ва қолдиқ қиймати, асосий фондларни қайта баҳолаш, асосий фондларнинг фаол қисми, асосий фондларнинг нофаол қисми, асосий фондларнинг техник ҳолати, асосий фондларнинг эскириш коэффициенти, асосий фондларнинг янгилаш коэффициенти, асосий фондларнинг чиқиб кетиш коэффициенти, асосий фондларнинг яроқлилик коэффициенти, асосий фондларнинг маънавий эскириши, асосий фондларнинг хизмат кўрсатиш йили, бир сўмлик саноат ишлаб чиқариш асосий фондларидан олинадиган самара, асосий фондларнинг фаол қисмидан олинадиган самара, фонд сиғими, ўрнатилган асбоб-ускуналар, ҳаракатдаги асбоб-ускуналар, асбоб-ускуналардан экстенсив ва интенсив фойдаланиш коэффициентлари, асбоб-ускуналарнинг сменалик ишлаш коэффициенти, асбоб-ускуналарни бўш туриб қолиши.

Назорат саволлари

1. Асосий воситаларни таҳлил қилишнинг мазмуни, мақсади ва вазифалари ва ахборот манбалари.
2. Асосий воситаларни таркиби, тузилиши ва ўсиш суръатини таҳлил қилиш.
3. Асосий фондларнинг техник ҳолатини ифодаловчи кўрсаткичларни таҳлил қилиш.
4. Асосий фондларнинг эскириш даражасини таҳлил қилиш.
5. Асосий фондларнинг янгилаш даражасини таҳлил қилиш.
6. Асосий фондларни чиқиб кетиш даражасини таҳлил қилиш.
7. Асосий фондларнинг яроқлилик даражасини таҳлил қилиш.
8. Асбоб-ускуналарнинг хизмат қилиш даврини таҳлил қилиш.
9. Асосий фондлардан самарали фойдаланишни таҳлил қилиш.
10. Асосий фондлардан олинган самаранинг ўзгаришига таъсир қилувчи омилларни таҳлил қилиш.
11. Асбоб-ускуналардан самарали фойдаланишни таҳлил қилиш.

5-мавзу: Моддий ресурслар билан таъминланиши ва улардан фойдаланиш таҳлил

Режа:

5.1. Материал сарфини камайтиришнинг халқ хўжалигидаги аҳамияти.

5.2. Моддий-техникавий таъминот бўйича бизнес-режа бажарилишини таҳлил қилиш.

5.3. Ишлаб чиқаришда материаллардан фойдаланишни таҳлил қилиш.

5.4. Маҳсулот ишлаб чиқаришни ошириш бўйича йиғма резервларни аниқлаш.

Таянч иборалар.

Назорат саволлари.

5.1. Материал сарфини камайтиришнинг халқ хўжалигидаги аҳамияти

Маҳсулот ишлаб чиқариш ҳажмининг ўсиши ўз навбатида меҳнат буюмларининг ортишига олиб келади. Агар халқ хўжалигининг айрим тармоқларида (енгил ва озиқ-овқат) моддий харажатларнинг ишлаб чиқариш харажатларида тутган салмоғи 80%ни ташкил этишини назарда тутсак, у ҳолда материал сарфини камайтиришнинг нақадар халқ хўжалигида катта аҳамиятга эга эканлигини кўрамыз.

Бозор иқтисодиёти шароитида тежамкорлик режимининг кучайтириш, ҳамма турдаги ресурсларни оқилона ва тежаб-тергаб сарфлаш, уларнинг нобуд бўлишини камайтиришга сабот билан эришиш, ресурсларни тежайдиган ва чиқитсиз технологияга ўтишни амалга ошириш, ишлаб чиқаришнинг иккиламчи ресурслари ва чиқитларидан фойдаланишни яхшилаш, уларнинг қайта ишлайдиган ишлаб чиқариш қувватларини ривожлантириш, иккилама хомашёни тўплашни шу жумладан аҳолидан тўплашни ташкил қилиш ва тайёрлов ташкилотларининг моддий-техникавий базасини янада мустаҳкамлаш керак. Халқ хўжалигининг турли тармоқларида содир бўлаётган хўжасизлик, нобудгарчилик ва тежамсизликларга жуда ҳам кўп мисоллар келтириш мумкин. Масалан, собиқ Совет Иттифоқида 1000 м³ ёғочдан 27,5 тонна қоғоз ишлаб чиқариш эди. ҳолбуки, Швецияда – 137 тонна, Финляндияда эса – 167 тонна ёки 400 000 м³ ёғоч тайёрланар эди, шундан фақат 200 000 м³ истеъмолчиларга етиб келар эди, ҳар 100 ғиштдан фақат 40 донаси деворга қўйилар эди ва ҳ.к.

Материал сарфини камайтиришнинг қуйидаги йўллари мавжуд:

1. Маҳсулотларнинг конструкциясини ўзгартириш ва такомиллаш-тириш.
2. Ишлаб чиқариш жараёнлари ва ишлаб чиқариш дастгоҳларининг технологиясини такомиллаштириш.
3. Энг мақбул бичиш хариталарини қўллаш орқали материалларга кетадиган харажат нормаларини камайтириш.
4. Ишлаб чиқаришнинг иккиламчи ресурслари ва чиқитларидан фойдаланишни йўлга қўйиш.
5. Ишлаб чиқаришда брагга асло йўл қўймаслик ва ҳ.к.

Меҳнат предметлари: хомашё, материаллар, ёнилғи ва бошқа предметлар кириб, улар ҳар бир ишлаб чиқариш циклида бутунлай ўз қийматини маҳсулотга ўтказди.

5.2. Моддий-техникавий таъминот бўйича бизнес-режани

бажарилишини таҳлил қилиш

Маҳсулот етказиб бериш шартномалар билан расмийлаштирилади. Бунда транзит билан (бевоста) маҳсулот тайёрловчилардан истеъмолчиларга) ёки таъминот – мол ўтказиш корхоналари ва ташкилотларининг омборлари орқали (омборлардан мол етказиб бериш) амалга оширилади. Маҳсулотларни омборлардан етказиб беришда мол олувчиларга маҳсулотни истеъмолга тайёрлаш (материалларни қирқиш ва бичиш, майда идишларга қадоклаб ёки ўлчаб жойлаш) ва бошқалар юзасидан ишлаб чиқариш хизмати, транзит хизмати кўрсатилади.

Моддий-техникавий таъминотни бозор иқтисодиётига мос равишда қайта куриш моддий ресурсларни марказлаштирилган тарзда фондлаш ва истеъмолчиларни мол етказиб берувчиларга бириктириб қўйишдан ишлаб чиқариш воситалари билан фондлар ва нарядларсиз, истеъмолчиларнинг буюртмаси бўйича, шартнома нархларидан фойдаланган ҳолда, харидор манфаатини кўзлаб, иш юзасидан шерик танлаш орқали эркин олди-сотди шаклидаги савдо қилишга ўтиш натижасида ишлаб чиқарувчининг ўз амрини ўтказишини ва монополиясини (танҳо ҳуқуқга эга бўлиши) бартараф этиб ривожланган бозорнинг пайдо бўлишига олиб келди. Корхоналарнинг моддий-техника таъминотининг ҳолатини таҳлил қилиш чекланган доирада олиб борилади, чунки корхоналарнинг ҳисоботида, жумладан йиллик ҳисоботда таъминот ҳолати тўғрисида маълумотлар жуда ҳам кам берилади, унда келтирилган материалларнинг ассортиментини ва сифати бўйича ишлаб чиқариш талаб ва эҳтиёжларига мос келадими ёки йўқми шунга ўхшаш маълумотлар кўрсатилмайди. Шунинг учун моддий-техника таъминоти ҳолатини чуқур ва ҳар томонлама таҳлил қилиш учун корхонанинг таъминот бўлими ва омборхонанинг маълумотларига мурожаат қилиш керак бўлади. Ана шу маълумотларга асосланган ҳолда материаллар гуруҳи ва уларнинг алоҳида олинган хиллари бўйича уларнинг келтирилиши, режанинг қандай бажарилганлигини аниқлашимиз мумкин.

Йиллик ҳисоботдан эса фақат ишлаб чиқариш захираларининг йил бошига ва йил охирига бўлган қолдиқлари тўғрисидаги маълумотларни (балансдан), ишлаб чиқаришга кетган харажатлар суммасини 5-С “Маҳсулот ишлаб чиқариш ва сотишга корхона сарф харажатлари тўғрисида ҳисобот” шаклидан олинади.

Юқорида қайд этилган шакллардан олинган маълумотларга асосланиб моддий-техникавий таъминот бўйича бизнес-режанинг бажарилишига умумий баҳо бериш мумкин. Бундай юзаки таҳлил корхоналарнинг таъминот ҳолатини ҳар томонлама аниқлашда етарли эмас, чунки корхоналар умуман материаллар билан таъминланганлари ҳолда материалларнинг қайси бирлари бўйича ортиқчалик, қайси бирлари бўйича эса етишмовчилик бўлиши эҳтимолдан ҳоли эмас. Шунинг учун корхоналарнинг материаллар билан тўла-тўқис ва зарур ассортиментлари бўйича таъминланганлигини аниқлаш учун омборхона ҳисоботидан олинган маълумотларга мурожаат қилиш керак.

5.3. Ишлаб чиқаришда материаллардан фойдаланишни таҳлил қилиш

Материалларни режа доирасида тайёрлаш маҳсулот ишлаб чиқариш бўйича бизнес-режани бажариш учун имконият яратади. Агар материаллар тежаб-тергаб сарф этилмаса ва уларнинг ҳақиқатдаги сарфи нормага нисбатан ортиқча бўлса, у ҳолда тайёрланган материаллар маҳсулот ишлаб чиқариш бўйича бизнес-режани бажариш учун етарли бўлмайди. Таҳлил қилиш орқали материаллардан фойдаланишда ортиқча сарф-харажат бўлган бўлса, у ҳолда қанча кам маҳсулот ишлаб чиқарилди ёки материалларни иқтисод қилиш натижасида қанча қўшимча маҳсулот ишлаб чиқарганлигини аниқлаш керак. Буларни ҳисобга олиш усули қуйидагича:

1. Маҳсулот бирлиги учун белгиланган харажат нормасини материалларга кетган ҳақиқий харажатлар билан таққосланади.

2. Олинган иқтисод ёки ортиқча харажат ишлаб чиқарилган маҳсулотнинг умумий миқдорига кўпайтирилади.

3. Материалларни сарф этишда содир бўлган ортиқча харажатни режа бўйича белгиланган харажат нормасига бўлинади, иқтисодни эса ҳақиқий харажат миқдорига бўлинади. Шу тариқа иқтисод қилиш натижасида қўшимча ишлаб чиқарилган маҳсулот ёки ортиқча харажат оқибатида ишлаб чиқарилмаган маҳсулот ҳажми аниқланади. Таҳлил учун керакли маълумотлар муҳим маҳсулот турлари таннархида (калькуляциясида) берилади.

34- жадвал

Материаллардан фойдаланишни таҳлил қилиш

Кўрсаткичлар	Эркалар поёфзали	Хотин-қизлар поёфзали
1. Маҳсулот бирлигига сарф қилинадиган кўн товарлари – 100 жуфт поёфзалга кв.дцм. режа бўйича ҳақиқатда фарқи (+,-)	1817 1805 -12	1320 1327 +7
2. 100 жуфт ҳисобида ҳақиқатда ишлаб чиқарилган маҳсулот миқдори	7850	5070
3. Иқтисод (-), ортика (+) ҳамма ишлаб чиқарилган поёфзалга (минг, кв, дцм)	(7850x12) -94,2	(5070x7) +35,5
4. қўшимча маҳсулот ишлаб чиқариш ёки кам ишлаб чиқариш	(94,02:1805) +52	+35,5:1820 -27

Жадвалдан кўринишича, корхона эркалар поёфзалини тайёрлашда унга сарфланадиган кўн товарларини иқтисод қилиш натижасида қўшимча равишда 52 жуфт поёфзал ишлаб чиқаришга эришди. Хотин-қизлар поёфзалини тайёрлашда эса 35,5 минг кв. дцм. га кўп кўн товарлари ортиқча харажат қилинди. Натижада 27 жуфт кам аёллар поёфзали ишлаб чиқарилди. Алоҳида олинган материаллардан фойдаланишни таҳлил қилишдан ташқари корхона бўйича материаллардан фойдаланишни таҳлил қилиш керак. Таҳлил учун керакли маълумот йиллик ҳисоботнинг 1-П сонли “Корхонанинг маҳсулот ишлаб чиқариш бўйича ҳисобот” ва 5-С шаклида олинади.

35-жадвал

Меҳнат буюмларидан самарали фойдаланишни таҳлил қилиш

№	Кўрсаткичлар	Бизнес-	хақи-	Мутлақ
---	--------------	---------	-------	--------

		режа бўйича	қатда	фарқ (+,-)
1.	Моддий харажатлар, минг сўм	628430	620430	-8000
2.	Товар маҳсулоти, минг сўм	942600	997970	+55370
3.	Бир сўмлик моддий харажатларга тўғри келувчи маҳсулот ҳажми (материал самараси 2 қатор: 1 қатор сўм, тийин)	1,50	1,61	+0,11
4.	Товар маҳсулотига кетган материал сарфи, тийин (1 қатор: 2 қатор), юздан бир аниқликда 0,01	0,6667	0,6217	-0,045
5.	Материал сарфининг ўзгаришининг таъсири(+,-)			
	а) товар маҳсулотининг ишлаб чиқариш таннари (моддий харажатларда(қимматлашиши +; пасайиши -) минг сўм. (4 қатор 5 ус х 2 қатор 4 ус)	-	-	-44908
	б) товар маҳсулотининг ҳажми, минг сўм. (5 қатор 5 ус : 4 қатор 3 ус)	-	-	+67358

ҳисоби:

$$5 \text{ а} - 0,045 \times 997970 = -44908 \text{ минг сўм (+)}$$

$$5 \text{ б} - 44908 : 0,6667 = +67358 \text{ минг сўм (-)}$$

Таҳлил қилинаётган корхона моддий харажатларни иқтисод қилиш натижасида қўшимча равишда 67358 минг сўмлик маҳсулот ишлаб чиқаришга эришди. Демак, корхона товар маҳсулотига кетадиган материал сарфини камайтириш борасида барча чора тадбирларни ўтказмоқда деб хулоса чиқаришимиз мумкин.

Жадвалдан кўринишича, ҳисобот йили ҳақиқатда товар маҳсулоти ҳажми бизнес-режага нисбатан 55370 минг сўмга ошган. Бунга икки омил таъсир кўрсатади:

1. Моддий харажатларнинг ўзгариши (экстенсив омил): $- 8000 \times 1,50 = -12000$ минг сўм.

2. Материал самарасининг ўзгариши (интенсив омил) : $+0,11 \times 620430 = +68247$ минг сўм.

ҳисобланган икки омилнинг йиғиндиси $(-12000) + (+68247) = +56247$ минг сўм. маҳсулот ҳажмидаги мутлақ фарқга (55370 м.с.) тахминан тенг келади. Бунда 877 минг сўмга фарқ $(56247 - 55370)$ омиллар миқдорини бутунлаш ҳисобига рўй берди.

Демак, маҳсулот ишлаб чиқариш ҳажмининг қўшимча ўсиши фақат интенсив (жадал) омил ҳисобига содир бўлди. Бу эса ўз навбатида корхонанинг иқтисодий салоҳияти ошганлигидан далолат беради.

5.4. Маҳсулот ишлаб чиқаришни ошириш бўйича йиғма резервларни аниқлаш

Корхоналарнинг хўжалик фаолиятини таҳлил қилишдан кўзланган асосий мақсад ички хўжалик резервларини аниқлашдир.

Ички хўжалик резервларини аниқлаш ва уларни хўжалик оборотига йўналтиришда корхоналар катта имкониятларга эга. Бу эса асосан уч гуруҳ ишлаб чиқариш ресурслари (меҳнат ресурслари, меҳнат воситалари ва меҳнат предметлари) омилларидан оқилона ва самарали фойдаланишга боғлиқ. Бу

омилларни юқорида батафсил ва ҳар томонлама таҳлил қилдик. Йиғма резервларни аниқлаш учун қуйидаги аналитик жадвални ҳавола қиламиз.

36-жадвал

Маҳсулот ишлаб чиқаришни ошириш бўйича йиғма резервларни аниқлаш
(минг сўм ҳисобида)

№	Резервларнинг номи	Сўммаси	Жадвалга илова
1.	Меҳнат омиллари	12600	23-жадвал
2.	Меҳнат воситалари омиллари	201,9	32-жадвал
3.	Меҳнат предметлари омиллари	-	33-жадвал
4.	Маҳсулот ишлаб чиқаришни оширишнинг комплект резерви*	201,9	

* Комплект резерв деганда, резервларнинг энг кам суммаси олинади.

Таянч иборалар:

Меҳнат буюмлари, моддий харажатлар, тежамкорлик режими, ресурслардан оқилона фойдаланиш, чиқитсиз технология, хўжасизлик, нобудгарчилик, материал сарфини камайтириш йўллари, моддий-техникавий таъминот, мол етказиб бериш бўйича шартномалар, истеъмолчиларнинг буюртмаси, шартнома нархлари, харидор манфаати, шерик танлаш, эркин олди-сотди шакли, ишлаб чиқарувчининг якка ҳокимлиги (монополияси), ривожланган бозор, таъминот ҳолати, омборхона маълумотлари, ишлаб чиқариш захиралари, маҳсулот ишлаб чиқариш ва сотиш бўйича сарф-харжатлари, маҳсулот бирлиги учун белгиланган харажат нормаси (меъёри), ҳақиқатдаги харажатлар, иқтисод қилиш натижасида кўшимча ишлаб чиқарилган маҳсулот ҳажми, ортиқча харажат оқибатида ишлаб чиқарилмаган маҳсулот ҳажми, муҳим маҳсулот турлари калькуляцияси, бир сўмлик моддий харажатларга тўғри келувчи маҳсулот ҳажми (материал самараси), бир сўмлик товар маҳсулоти ишлаб чиқаришга кетган моддий харажатлар ҳажми (материал сарфи), товар маҳсулоти ҳажмининг ўзгаришига таъсир қилувчи омиллар, комплект резервлар.

Назорат саволлари

1. Моддий ресурслар билан таъминланиш ва улардан самарали фойдаланишни таҳлил қилишнинг аҳамияти ва вазифалари.
2. Материал сарфини камайтиришнинг йўллари.
3. Моддий-техникавий таъминот бўйича бизнес-режани бажарилишини таҳлил қилиш.
4. Маҳсулот етказиб бериш қандай расмийлаштирилади?
5. Корхоналарнинг моддий-техникавий таъминотининг ҳолатини таҳлил қилиш.
6. Ишлаб чиқаришда алоҳида олинган материаллардан фойдаланишни таҳлил қилиш.
7. Материалларни иқтисод қилиш натижасида кўшимча ишлаб чиқарилган маҳсулот ҳажми қандай аниқланади?
8. Материалларни ортиқча харажат қилиш оқибатида ишлаб чиқарилмаган маҳсулот ҳажми қандай аниқланади?
9. Корхона бўйича меҳнат буюмларидан самарали фойдаланишни таҳлил қилиш.

10. Товар маҳсулоти ишлаб чиқариш ҳажмининг ўзгаришига қандай меҳнат буюмлари омиллари таъмир кўрсатади?

11. Маҳсулотни ишлаб чиқаришни ошириш бўйича комплект резервлар суммаси қандай аниқланади.

Фойдаланилган адабиётлар

1. Ўзбекистон Республикаси Конституцияси. –Т., Ўзбекистон, 1993.
2. Ўзбекистон Республикасининг “Корхоналар тўғрисида”ги қонуни. –Т.: Ўзбекистон, 1991.
3. Ўзбекистон Республикасининг “Давлат тасарруфидан чиқариш ва хусусийлаштириш тўғрисида”ги қонуни. –Т.: Ўзбекистон, 1991.
4. Ўзбекистон Республикасининг “Монополистик фаолиятидан чиқариш тўғрисида”ги қонуни. –Т.: Ўзбекистон, 1991.
5. Ўзбекистон Республикасининг “Аудиторлик фаолияти тўғрисида”ги қонуни. – Т.: Ўзбекистон 2000.
6. Ўзбекистон Республикаси “Давлат статистикаси тўғрисида”ги қонуни. -Т.: Ўзбекистон, 1993.
7. Ўзбекистон Республикаси “Чет эл инвесторлари ва чет эллик инвесторлар фаолиятининг кафолатлари тўғрисида”ги қонуни – Т.: Ўзбекистон, 1995.
8. Ўзбекистон Республикасининг “Банкротлик тўғрисида”ги қонуни – Т.: Ўзбекистон, 1994.
9. Ўзбекистон Республикасининг Меҳнат кодекси. –Т.: Ўзбекистон, 1995.
10. Ўзбекистон Республикасининг “Истеъмолчиларнинг ҳуқуқларини ҳимоя қилиш тўғрисида”ги қонуни. –Т.: Ўзбекистон, 1996.
11. Ўзбекистон Республикасининг “Бухгалтерия ҳисоби тўғрисида”ги қонуни. –Т.: Ўзбекистон, 1996
12. Ўзбекистон Республикасининг “Товар бозорларида монополистик фаолиятни чеклаш ва рақобат тўғрисида”ги қонуни-Т.: Ўзбекистон, 1996.
13. Ўзбекистон Республикасининг “Товар ишлаб чиқарувчилар ва тадбиркорлар палатаси тўғрисида”ги қонуни. –Т.: Ўзбекистон, 1997.
14. Ўзбекистоннинг янги қонунлари (тўпламлар). 1-17 тўплам. –Т.: Адолат.
15. Каримов И.А. Ўзбекистоннинг ўз истиқлол ва тараққиёт йўли. –Т.: Ўзбекистон, 1992.
16. Каримов И.А. Ўзбекистон бозор муносабатларига ўтишнинг ўзига хос йўли. –Т.: Ўзбекистон, 1993.
17. Каримов И.А. Иқтисодий ислоҳот: масъулиятли босқич. –Т.: Ўзбекистон, 1994.
18. Каримов И.А. Ўзбекистон ХХІ аср бўсағасида: хавфсизликка таҳдид, барқарорлик шартлари ва тараққиёт кафолатлари. –Т.: Ўзбекистон, 1997.
19. Каримов И.А. Ўзбекистон иқтисодий сиёсатининг устувор йўналишлари. –Т.: Ўзбекистон.
20. Каримов И.А. Ўзбекистон иқтисодий ислоҳотларни чуқурлаштириш йўллари. –Т.: Ўзбекистон, 1995.

21. Каримов И.А. ўзбекистоннинг сиёсий-ижтимоий ва иқтисодий истиқболнинг асосий тамойиллари. Т.: ўзбекистон, 1995.
22. Каримов И.А. ўзбекистон буюк келажак сари. –Т.: ўзбекистон, 1998.
23. Каримов И.А. ўзбекистон XXI асрга интилоқда. –Т.: ўзбекистон, 1999.
24. Каримов И.А. Озод ва обод Ватан, эркин ва фаровон ҳаёт -пировард мақсадимиз. –Т.: ўзбекистон, 2000.
25. Абдукаримов И.Т. Молиявий ҳисоботни ўқиш ва таҳлил қилиш йўллари. –Т.: Иқтисодиёт ва ҳуқуқ дунёси, 1998.
26. Баканов М.И., Шеремет А.Д. Теория экономического анализа. –М.: Финансы и статистика, 1998.
27. Баканов М.И., Шеремет А.Д. Экономический анализ: ситуации, тесты, примеры, задачи, выбор оптимальных решений, финансовое прогнозирование. М.: Финансы и статистика, 1999.
28. Жак Ришар. Аудит и анализ хозяйственной деятельности предприятия. –М.: ЮНИТИ, 1997.
29. Любушин Н.П. и др. Анализ финансово-экономической деятельности предприятия. М.: ЮНИТИ, 2000.
30. Пардаев М.к. Иқтисодий таҳлил назарияси.–Самарқанд: Зарафшон, 2001.
31. Пардаев М.к., Исроилов Б.И. “Иқтисодий таҳлил” -Т.: Иқтисодиёт ва ҳуқуқ дунёси, 2001.
32. Савицкая И.И. Анализ хозяйственной деятельности предприятия. – Минск: Экоперспектива, 2003.
33. Шоалимов А.Х. “Саноат корхоналари хўжалик фаолиятини таҳлил қилиш”. –Т.: ўзбекистон, 1992.